शिवपरमत्वसाधनम्

अथ शिवस्य परमेश्वरत्वं निरूप्यते।

शिवाच्या परमत्वाचे शास्त्राधारित साधन

सदाशिवम् अजम् नित्यम् विश्वोत्तीर्णम् निरञ्जनम् ।
आदिरूपम् महादेवं वन्दे शिवपरत्वसिद्धये ॥

"शिवाच्या परमत्वाच्या सिद्धीसाठी मी सदाशिवाला वंदन करतो — जो अजन्मा, नित्य, विश्वाच्या पलीकडे असणारा, निरञ्जन, आदिरूप आणि महादेव आहे."

लेखक — आरुष कालेढोंकर

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना
  १.१ परिचय
  १.२ पद्धती

२. गुणाधारित पुराणवर्गीकरणाविषयी
  २.१ पद्मपुराणातील विरोधाभास
  २.२ गरुडपुराणातील विरोधाभास
  २.३ वैष्णव पुराणांमध्ये शिवाचे परमत्व

३. विष्णू तामसिक आणि शिव सात्विक स्वरूपाचे
  ३.१ विष्णूच्या वास्तविक स्वरूपाविषयी शिवपुराणाचे प्रतिपादन
  ३.२ वैष्णव पुराणांचे तामसिक स्वरूप

४. सापेक्ष आणि परम परमत्वाविषयी दुहेरी निकष
  ४.१ महाभारतात श्रीकृष्णाद्वारे शिवाच्या परमत्वाचे प्रतिपादन

५. श्रुतीमधून शिवाच्या परमत्वाचे प्रमाण
  ५.१ श्वेताश्वतर उपनिषद आणि आदि शंकराचार्य यांच्याद्वारे शिवाचे परमत्व
  ५.२ वैष्णव मत: "सापेक्ष श्रेष्ठता" आणि "सौजन्य"
  ५.३ बंधनाच्या मूळाचा नाश करणारा "हर"
  ५.४ यजुर्वेदातील श्रीरुद्रम्
  ५.५ ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये विष्णूचे परमत्व

६. इतिहासांमध्ये शिवाचे परमत्व
  ६.१ भगवान रामाद्वारे शिवाच्या परमत्वाचे प्रतिपादन
  ६.२ भगवद्गीतेमध्ये भगवान शिवाचे परमत्व

७. पूर्वपक्ष: महानारायण उपनिषद

८. प्रश्नांच्या व्याप्तीच्या युक्तिवादाचे निराकरण

९. धर्मशास्त्रांमध्ये शिवाचे परमत्व

१. प्रस्तावना

१.१ परिचय

कोणते देवता-तत्त्व सर्वोच्च ब्रह्म आहे, जे संपूर्ण अस्तित्वाचे परम आधार आहे, हा प्रश्न हिंदू तत्त्वज्ञानातील वादविवादांना सहस्रावधी वर्षांपासून प्रेरित करत आला आहे. यापूर्वी प्रस्तुत केलेल्या हरि-तत्त्व-विमर्श ग्रंथामध्ये वैष्णव मताचा एक विचारपूर्वक आणि विद्वत्तापूर्ण पक्ष मांडलेला आहे. प्रस्तुत उत्तर प्राचीन शास्त्रीय वादविवादाच्या (वाद) भावनेने रचलेले असून, यामध्ये शैव पक्ष प्रस्तुत केला आहे: की ते भगवान शिव — विशेषतः सदाशिव किंवा महेश्वर — हेच संपूर्ण अस्तित्वाचे, तसेच स्वतः विष्णूचे (जो एक कार्यात्मक प्राकट्य आहे) देखील, परम पारमार्थिक आधार आहेत.

हा ग्रंथ परम शैव भगवान विष्णूच्या महानतेचा निषेध करत नाही, तसेच हा वैष्णव परंपरेवर आक्रमण नाही. याचा उद्देश असा आहे की, त्याच शास्त्रांच्या आणि त्याच पद्धतीच्या आधारे, सांप्रदायिक पूर्वग्रहाशिवाय वाचलेल्या शास्त्रीय प्रमाणसमूहाद्वारे, शिव हेच परतत्त्व आहेत हे प्रदर्शित करणे.

१.२ पद्धती

आम्ही शास्त्रीय प्रमाणांच्या त्याच श्रेणीक्रमाचा स्वीकार करतो: श्रुती, ज्यामध्ये वेद आणि उपनिषदे यांचा समावेश होतो आणि ज्यांना सर्वोच्च प्राधान्य आहे; त्यानंतर स्मृती, ज्यामध्ये इतिहास, पुराणे आणि धर्मशास्त्रे यांचा समावेश होतो. आम्ही मीमांसा सिद्धांतातील समन्वय — म्हणजेच सर्व विधानांचे सुसंगत समन्वय व सामंजस्य साधणे — याचा स्वीकार करतो आणि सोयीसाठी कोणत्याही प्रमाणाला प्रक्षिप्त (नंतर जोडलेले) म्हणून नाकारण्याची पद्धत स्वीकारणार नाही.

तथापि, विरोधी मतप्रणालीच्या मूलभूत चौकटीतील एका आधारभूत तत्त्वावर आम्ही सर्वप्रथम आक्षेप घेतो: ते म्हणजे गुणाधारित पुराणवर्गीकरण. आम्ही हे दर्शवू की हे वर्गीकरण स्वतःशीच विरोधाभासी आहे, त्याचा उपयोग करताना ते चक्रीय स्वरूपाचे ठरते, आणि वैष्णव व शैव या परंपरांमधील तटस्थ निकष म्हणून ते कार्य करू शकत नाही.

२. गुणाधारित पुराणवर्गीकरणाविषयी

हरि-परत्व-विमर्श यामधील सर्वाधिक परिणामकारक असा तात्त्विक-आधारभूत युक्तिवाद म्हणजे गुणांच्या आधारे पुराणांचे वर्गीकरण करणे; ज्यामध्ये वैष्णव पुराणांना सात्त्विक आणि शैव पुराणांना तामसिक असे स्थापित केले जाते. हे वर्गीकरण या ग्रंथामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते आणि शैव पुराणांमधून कोणतेही प्रमाण अथवा श्लोक विचारात घेण्यापूर्वीच, शैव स्रोतांमध्ये मांडलेल्या विधानांना पूर्वतः अविश्वसनीय ठरवते.

आणि हा एक चांगला युक्तिवाद आहे, तथापि:

२.१ पद्मपुराण स्वतःशीच विरोधाभास करते

पद्मपुराण, उत्तरखण्ड, अध्याय २३६ मध्ये वैष्णव पुराणे सात्त्विक आहेत असे निश्चितपणे सांगितले आहे. तथापि, त्याच पद्मपुराणातील एका वेगळ्या विभागामध्ये या विषयाचे संपूर्ण चित्र प्रस्तुत केलेले आहे.

स्वर्गखण्ड, अध्याय ६२, श्लोक २-७ मध्ये ऋषी सूत वर्णन करतात की, अठरा पुराणे ही स्वतः भगवान श्रीहरी यांच्या शरीराचे अवयव आहेत.

देवनागरी

सूत उवाच ।

एवं यन्महिमा लोके लोकनिस्तारकारणम् ।

तस्य विष्णोः परेशस्य नानाविग्रहधारिणः ॥ १ ॥

अनुवाद:
सूत म्हणाले: अशा प्रकारे, अनेक रूपे धारण करणाऱ्या त्या परमेश्वर विष्णूचे एकच पुराणात्मक स्वरूप आहे; आणि जगामध्ये त्यांची महिमा सर्व जीवांच्या उद्धाराचे कारण आहे.

एकं पुराणं रूपं वै तत्र पाद्मं परं महत् ।

ब्राह्मं मूर्धा हरेरेव हृदयं पद्मसंज्ञितम् ॥ २ ॥

अनुवाद:
त्या पुराणस्वरूपांमध्ये पद्मपुराण हे परम आणि महान आहे. ब्रह्मपुराण हे निश्चितच हरीचे मस्तक आहे, आणि पद्म नावाचे पुराण हे त्यांचे हृदय आहे.

वैष्णवं दक्षिणो बाहुः शैवं वामो महेशितुः ।

ऊरू भागवतं प्रोक्तं नाभिः स्यान्नारदीयकम् ॥ ३ ॥

अनुवाद:
विष्णुपुराण हे त्यांचे उजवे बाहू आहे, आणि शिवपुराण हे त्या महेश्वराचे डावे बाहू आहे. भागवतपुराण हे त्यांचे ऊरू (मांडी) सांगितले गेले आहे, आणि नारदीयपुराण हे त्यांची नाभी आहे.

मार्कण्डेयं च दक्षांघ्रिर्वामो ह्याग्नेयमुच्यते ।

भविष्यं दक्षिणो जानुर्विष्णोरेव महात्मनः ॥ ४ ॥

अनुवाद:
मार्कण्डेयपुराण हे त्यांचे उजवे चरण आहे, आणि आग्नेय (अग्नि) पुराण हे त्यांचे डावे चरण म्हटले आहे. भविष्यपुराण हे त्या महात्मा विष्णूचे उजवे गुडघे आहे.

ब्रह्मवैवर्तसंज्ञं तु वामजानुरुदाहृतः ।

लैङ्गं ह गुल्फकं दक्षं वाराहं वामगुल्फकम् ॥ ५ ॥

अनुवाद:
ब्रह्मवैवर्त नावाचे पुराण हे त्यांचे डावे गुडघे सांगितले आहे. लिंगपुराण हे त्यांचे उजवे घोटे आहे आणि वराहपुराण हे त्यांचे डावे घोटे आहे.

स्कान्दं पुराणं लोमानि त्वगस्य वामनं स्मृतम् ।

कौर्मं पृष्ठं समाख्यातं मात्स्यं मेदः प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥

अनुवाद:
स्कंदपुराण हे त्यांच्या शरीरावरील रोम आहेत, आणि वामनपुराण हे त्यांची त्वचा म्हणून स्मरण केले जाते. कूर्मपुराण हे त्यांची पाठ सांगितली आहे, आणि मत्स्यपुराण हे त्यांची मेद (चरबी) म्हणून वर्णिले आहे.

मज्जा तु गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डमस्थि गीयते ।

एवमेवाभवद्विष्णुः पुराणावयवो हरिः ॥ ७ ॥

अनुवाद:
गरुडपुराण हे त्यांचे मज्जा म्हणून सांगितले आहे, आणि ब्रह्माण्डपुराण हे त्यांची अस्थी म्हणून वर्णिले आहे. अशा प्रकारे, पुराणांना आपले अवयव बनवून भगवान हरि विष्णू प्रकट झाले.

हृदयं तत्र वै पाद्मं यच्छ्रुत्वामृतमश्नुते ।

पाद्ममेतत्पुराणं तु स्वयं देवोभवद्धरिः ॥ ८ ॥

अनुवाद:
त्यामध्ये पद्मपुराण हे हृदय आहे, ज्याचे श्रवण करून अमृताची प्राप्ती होते. हे पद्मपुराण म्हणजे स्वतः भगवान हरि यांचेच प्रकट स्वरूप झाले आहे.

या उताऱ्यानुसार, शिवपुराण हे स्वतः भगवान हरीचे डावे बाहू आहे. लिंगपुराण हे श्रीहरीचे उजवे घोटे आहे. स्कंदपुराण हे भगवान हरीच्या शरीरावरील रोम आहेत. कूर्मपुराण हे श्रीहरीची पाठ आहे. मत्स्यपुराण हे भगवान हरीची मेद आहे.

केवळ ती "तामसिक" आहेत म्हणून शैव पुराणांना नाकारणे म्हणजे वैष्णव मताच्या दृष्टीनेसुद्धा भगवान हरीच्या शरीराच्या एका अवयवाचेच नाकारणे होय. हे विधान करणारे पद्मपुराण वैष्णव परंपरेसाठी कोणताही गौण ग्रंथ नाही, तर ते स्वतः भगवान विष्णूचे हृदय म्हणून वर्णिले गेले आहे.

२.२ गरुडपुराणामध्ये तामसिक पुराणांचे श्रेष्ठत्व

जर पद्मपुराण, उत्तरखण्ड मधील उताऱ्याचे काळजीपूर्वक वाचन केले, तर असे दिसते की गरुडपुराण, ज्याचे वर्गीकरण सात्त्विक पुराण म्हणून केले जाते, ते स्वतः इतर पुराणांपेक्षा, तसेच सात्त्विक पुराणांपेक्षाही, एका तामसिक पुराणाचे श्रेष्ठत्व प्रतिपादित करते. ब्रह्मखण्ड, अध्याय १, श्लोक ५० मध्ये असे म्हटले आहे:

तृतीयांश-श्रवणादर्थतश्च पुण्यमाहुः पठतो वै दशांशम् ।
ततो वरं मत्स्य-पुराणमाहुः ततो वरं कूर्म-पुराणमाहुः ॥

"पुराणाचा एक तृतीयांश ऐकल्याने, किंवा त्याचा अर्थ समजून घेतल्याने, पुण्य प्राप्त होते असे सांगितले आहे; आणि त्याचे पठण केल्याने त्या पुण्याचा दशांश प्राप्त होतो असे म्हटले आहे. त्यापेक्षा मत्स्यपुराण श्रेष्ठ आहे असे सांगितले आहे, आणि त्यापेक्षाही कूर्मपुराण श्रेष्ठ आहे असे म्हटले आहे."

येथे एक सात्त्विक पुराण असे प्रतिपादित करते की मत्स्यपुराण आणि कूर्मपुराण, ज्यांना "तामसिक" पुराण मानले जाते, ते श्रेष्ठ आहेत.

मत्स्यपुराण याचे एक स्पष्टीकरण प्रस्तुत करते:

अध्याय ५३, श्लोक ६७–६८ मध्ये असे म्हटले आहे:

"सात्त्विक पुराणांमध्ये हरिची महिमा अधिक आहे; राजस पुराणांमध्ये ब्रह्माची महिमा अधिक आहे; आणि तामस पुराणांमध्ये अग्नि व शिव यांची महिमा अधिक आहे. मिश्र पुराणांमध्ये सरस्वती आणि पितरांची महिमा अधिक असल्याचे सांगितले आहे."

२.३ वैष्णव आणि सात्त्विक पुराणांमध्ये देखील शिवाचे परमत्व

केवळ पद्मपुराणामध्येच, जे शैव पुराणांना "तामसिक" असे वर्गीकृत करते, स्वर्गखण्ड, अध्याय ३३, श्लोक ५७–५९ मध्ये नारद मुनी शिवाचे परमत्व स्थापित करतात.

यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानामेतदुत्तमम् ॥ ५८ ॥

"ज्याप्रमाणे पुरुषोत्तम नारायण हे देवांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, आणि ज्याप्रमाणे गिरीश (शिव) हे ईश्वरांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, त्याचप्रमाणे हे स्थान (अविमुक्त) सर्व पवित्र स्थानांमध्ये सर्वोत्तम आहे."

येथे लक्षात घ्यावे की नारायणांची ओळख देवता म्हणून केली आहे, तर शिवांची ओळख ईश्वर म्हणून केली आहे.

पूर्वमीमांसा सूत्रे (विशेषतः देवता-अधिकरण, ९.१.६–१०) मध्ये महर्षी जैमिनी आणि भाष्यकार शबरस्वामी देवतेची व्याख्या केवळ यज्ञीय व्याकरणाच्या दृष्टीने करतात.

नियम:
त्यागोद्देश्यत्वं देवतात्वम् ।

अर्थ:
"देवता असण्याचे स्वरूप केवळ यज्ञीय त्यागाच्या उद्देशभूत प्राप्तकर्ता असण्यात आहे."

मीमांसा देवतांना लौकिक अर्थाने भौतिक रूप (विग्रह) किंवा स्वतंत्र व्यक्तिगत संपत्तीपासून वेगळे करते. त्याऐवजी, देवता ही यज्ञामधील एक कार्यात्मक आणि संरचनात्मक संकल्पना आहे. तिची व्याख्या पूर्णपणे या गोष्टीने होते की, अग्नीत अर्पण केले जाणारे हविः तिच्यासाठी अर्पित केले जाते आणि तिचे नाव चतुर्थी विभक्तीत

उच्चारले जाते (उदा. अग्नये स्वाहा — "अग्नीसाठी स्वाहा!"). त्यामुळे देवता ही स्वभावतः एक परस्परावलंबी, वैश्विक-यज्ञीय व्यवस्थेशी संबंधित आहे.

याउलट, ईश्वर हा शब्द यज्ञीय-कार्यात्मक वर्गीकरणातून उत्पन्न झालेला नसून, संस्कृत व्याकरणातील एका मूलभूत धातूपासून उत्पन्न होतो.

मूळ:
हा शब्द पाणिनीय धातू "ईश्" (ईश ऐश्वर्ये) यापासून व्युत्पन्न झाला आहे.

अर्थ:
"पूर्ण प्रभुत्व, सार्वभौम सत्ता किंवा कोणत्याही अटींशिवाय शासन करणे."

ईश्वर म्हणजे स्वतंत्र स्वामी, जो आदेश देतो, शासन करतो आणि निर्बंधरहित स्वायत्ततेचा उपयोग करतो. देवतेची शक्ती ही संबंधात्मक आणि संरचनात्मक असते (जी वेद, मंत्र आणि यज्ञस्थळावर अवलंबून असते), तर ईश्वराची शक्ती ही तत्वतः स्वतंत्र आणि परम असते.

श्रीमद्भागवतपुराणामध्ये, जे वैष्णव परंपरेचे मुख्य ग्रंथांपैकी एक आहे, शिवांचे परमत्व पुन्हा वर्णिले गेले आहे:

श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्र-
विकीर्णविद्योतजटाकलापः ।
भस्मावगुण्ठामलरुक्मदेहो
देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २५ ॥

न यस्य लोके स्वजनः परो वा
नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ।
वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धा-
माशास्महेऽजां बत भुक्तभोगाम् ॥ २६ ॥

"आपले मेहुणे भगवान रुद्र, ज्यांच्या तांबूस जटाजूटाला स्मशानातील वाऱ्याने धूळ लागलेली आहे, आणि ज्यांचे सुवर्णमय शरीर भस्माने आच्छादित आहे — ते आपल्या तीन नेत्रांनी (सूर्य, चंद्र आणि अग्नी) सर्व काही पाहतात. त्यामुळे त्यांच्यापासून काहीही लपून राहत नाही.

त्यांना कोणताही पक्षपात नाही — या जगात त्यांचा कोणी विशेष आप्त नाही किंवा परका नाही; ते कोणालाही विशेष मान देत नाहीत किंवा कोणाचा तिरस्कार करत नाहीत.

ज्या मायाशक्तीचा त्यांनी पूर्वी त्याग केला, तिच्या प्राप्तीसाठी आम्ही विविध व्रतांद्वारे इच्छा करतो; परंतु ज्ञानी पुरुष त्यांच्या वैराग्यपूर्ण जीवनपद्धतीचेच स्तवन करतात. त्यांच्या समान किंवा त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ कोणीही नाही. ते संत पुरुषांचे परम आश्रय आहेत, तरीही ते पिशाचाप्रमाणे कठोर आणि विरक्त जीवन जगणे पसंत करतात."

अशा प्रकारे, भागवतपुराणामध्येसुद्धा शिवांचे द्वंद्वातीत स्वरूप वर्णिले गेले आहे.

३. विष्णू तामसिक आणि शिव सात्त्विक स्वरूपाचे

३.१ विष्णू आणि शिव यांच्या वास्तविक स्वरूपाविषयी शिवपुराणाचे प्रतिपादन

आतापर्यंत या ग्रंथातील बहुतांश चर्चा वैष्णव दृष्टिकोनातून सात्त्विक पुराणांमधील प्रमाणांच्या आधारे करण्यात आली आहे. जरी वैष्णव पुराणांमध्ये देखील शिवांचे परमत्व त्यांना "तामसिक" असे संबोधूनसुद्धा स्थापित केले

गेले आहे, तरी शैव दृष्टिकोनातून वास्तविकता अशी आहे की विष्णू हे तामसिक आणि शिव हे सात्त्विक स्वरूपाचे आहेत.

हे आपण शिवपुराणाच्या दृष्टिकोनातून समजून घेऊ.

रुद्रसंहिता, अध्याय १६ मध्ये ब्रह्मा शिव आणि विष्णू यांच्या वास्तविक स्वरूपाचे वर्णन करतात:

वामांगो यस्य वैकुंठो दक्षिणांगोऽहमेव च ।
रुद्रो हृदयजो यस्य त्रिविधस्तु शिवः स्मृतः ॥ ३६ ॥

"भगवान शिव हे तीन प्रकारच्या स्वरूपांनी ज्ञात आहेत: ज्यांचा डावा भाग वैकुंठ (विष्णू) आहे, ज्यांचा उजवा भाग मी स्वतः (ब्रह्मा) आहे, आणि ज्यांच्या हृदयातून रुद्र उत्पन्न झाले आहेत."

अहं विष्णुश्च रुद्रश्च गुणास्त्रय उदाहृताः ।
स्वयं सदा निर्गुणश्च परब्रह्माव्ययः शिवः ॥ ३७ ॥

"मी (ब्रह्मा), विष्णू आणि रुद्र हे तीन गुणांचे (सृष्टीच्या वैश्विक गुणांचे) उदाहरण म्हणून सांगितले जातो. परंतु स्वयं परमब्रह्म, अविनाशी भगवान शिव, हे सदैव या गुणांच्या पूर्णपणे पलीकडे (निर्गुण) राहतात."

विष्णुः सत्त्वं रजोऽहं च तमो रुद्र उदाहृतः ।
लोकाचारात इत्येवं नामतो वस्तुतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥

"विष्णूला सत्त्व, मला (ब्रह्माला) रज आणि रुद्राला तम असे संबोधले जाते. ही विभागणी केवळ लौकिक व्यवहारामध्ये नाममात्र केली जाते; परंतु वस्तुतः (परम सत्याच्या दृष्टीने) स्थिती पूर्णपणे वेगळी आहे."

अंतस्तमो बहिः सत्त्वो विष्णू रुद्रस्तथा मतः ।
अंतः सत्त्वस्तमो बाह्यो रजोऽहं सर्वथा मुने ॥ ३९ ॥

"हे मुने! विष्णू यांच्यामध्ये अंतर्गत तम आणि बाह्यतः सत्त्व मानले जाते; तर रुद्रांमध्ये अंतर्गत सत्त्व आणि बाह्यतः तम मानले जाते. आणि माझ्यामध्ये (ब्रह्मामध्ये) अंतर्बाह्य सर्व प्रकारे रजोगुण आहे."

राजसी च सुरा देवी सत्त्वरूपा तु सा सती ।
लक्ष्मीस्तमोमयी ज्ञेया त्रिरूपा च शिवा परा ॥ ४० ॥

"त्याचप्रमाणे देवी सुरा (सरस्वती) राजसिक आहेत, देवी सती या सत्त्वस्वरूप आहेत, आणि लक्ष्मीला तामसमयी म्हणून जाणावे. अशा प्रकारे परम देवी (पराम्बा) हिचेसुद्धा तीन स्वरूपांनी आकलन करावे."

३.२ वैष्णव पुराणांचे तामसिक स्वरूप

याशिवाय, स्कंदपुराण, शंकरसंहिता, दक्षखण्ड, अध्याय २९ मध्ये वैष्णव पुराणांचे तामसिक स्वरूप प्रकट केले आहे:

आगमान्त गिरो नित्यं अमृतं प्रवदन्ति हि ।
तद्वदेव पुराणानि शिवं साम्बं त्र्यम्बकम् ॥ ४३ ॥

"आगम आणि उपनिषदांची वचने नित्य अमृतस्वरूप सत्याचे प्रतिपादन करतात. त्याचप्रमाणे पुराणेदेखील अंबेसहित आणि त्रिनेत्रधारी भगवान शिवांची स्तुती करतात."

स्वतन्त्रमेकमद्वैतं प्रवदन्ति निरङ्कुशम् ।
तत्र स्कान्दं प्रवक्ष्यामि पुराणेषु त्रयोदशम् ॥ ४४ ॥

"ते त्यांना स्वतंत्र, अद्वितीय (अद्वैत) आणि पूर्णपणे निर्बंधरहित असे वर्णन करतात. त्या पुराणांमध्ये आता मी तेरावे पुराण असलेल्या स्कंदपुराणाचे वर्णन करीन."

संहिताभिः तथा षड्भिः लक्षैर्ग्रन्थैर्विराजितम् ।
दश चैव पुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ॥ ४५ ॥

"हे सहा संहितांनी आणि एक लाख ग्रंथांनी (श्लोकांनी) सुशोभित आहे. विद्वान लोक जाणतात की दहा पुराणे सात्त्विक आहेत."

श्रद्धेयानि द्विजवरैः तेषां धर्मास्तु तत्र यत् ।
सत्त्वं शुक्लं समादिष्टं सुखज्ञानपदं तु यत् ॥ ४६ ॥

"ही द्विजश्रेष्ठांसाठी श्रद्धेय आहेत आणि त्यांमध्ये त्यांचे धर्म स्थापित केलेले आहेत. सत्त्व हे शुभ्र स्वरूपाचे असून सुख आणि ज्ञानाचे स्थान आहे असे सांगितले आहे."

विद्योपदेष्टा योगिभ्यः शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
न निद्राति शिवः क्वापि ब्राह्मणाधिपतिः श्रुतः ॥ ४७ ॥

"शुद्ध स्फटिकासारखे तेजस्वी भगवान शिव हे योगींना परमविद्येचा उपदेश करणारे आहेत. ते कधीही निद्रा घेत नाहीत आणि ब्राह्मणांचे अधिपती म्हणून प्रसिद्ध आहेत."

व्रतत्येव पुराणानि ब्राह्मणानां कथाः शुभाः ।
दश चैव पुराणानि हिंसादोषपराङ्मुखम् ॥ ४८ ॥

"ही पुराणे ब्राह्मणांसाठी व्रत आणि शुभ कथांनी युक्त आहेत. ही दहा पुराणे हिंसेच्या दोषापासून पूर्णपणे दूर आहेत."

वैष्णवानि च चत्वारि तामसानि मुनीश्वराः ।
क्षत्रियाणां श्रुता धर्मास्तेषु तद्देवता हरिः ॥ ४९ ॥

"हे मुनीश्वरांनो! चार वैष्णव पुराणे तामसिक मानली जातात. त्यांमध्ये क्षत्रियांचे धर्म वर्णिलेले आहेत आणि त्यांची अधिष्ठात्री देवता हरि (विष्णू) आहेत."

तमः कृष्णमुदासीनं कूटकृत्यविशारदम् ।
निद्रालस्यप्रमादाद्याः तद्गुणाः परिकीर्तिताः ॥ ५० ॥

"तमोगुण कृष्णवर्णाचा, उदासीन आणि कपटयुक्त कर्मांमध्ये कुशल असा वर्णिला आहे. निद्रा, आळस आणि प्रमाद इत्यादी त्याचे गुण म्हणून सांगितले आहेत."

कृष्णो विष्णुः स्मृतः शेषशायी भक्तविमोहकः ।
तेषु च क्षत्रियाणां च धर्मा विप्रैरुदाहृताः ॥ ५१ ॥

"विष्णू कृष्ण म्हणून ज्ञात आहेत; ते शेषशय्येवर स्थित असतात आणि भक्तांना मोहित करणारे आहेत. त्या ग्रंथांमध्ये क्षत्रियांचे धर्म विद्वान ऋषींनी वर्णिले आहेत."

ब्राह्मे तु राजसे वैश्यसेव्ये सर्वत्र सम्मते ।
दुःखास्पदं रक्तवर्णं चञ्चलं च रजो मतम् ॥ ५२ ॥

"ब्रह्मपुराणे राजसिक आहेत आणि ती सर्वत्र वैश्यांनी अनुसरण करण्यास योग्य मानली जातात. रजोगुण लाल वर्णाचा, चंचल आणि दुःखाचे कारण मानला जातो."

४. निरपेक्ष आणि सापेक्ष परमत्वाविषयी दुहेरी निकष

गुणाधारित वर्गीकरणाची चौकट बाजूला ठेवली तरीसुद्धा, हरि-परत्व-विमर्श या ग्रंथामध्ये विविध प्रमाणांच्या अर्थनिर्णयामध्ये एक स्पष्ट दुहेरी निकष दिसून येतो. ही पद्धतशीर विसंगती संपूर्ण ग्रंथामध्ये आढळते आणि तिचा स्पष्टपणे उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

जेव्हा वैदिक ब्राह्मण ग्रंथांतील उतारे विष्णूची स्तुती करतात — उदाहरणार्थ, शतपथ ब्राह्मणातील "अग्नि सर्वात कनिष्ठ आहे, विष्णू सर्वश्रेष्ठ आहे" असे विधान — तेव्हा विरोधी ग्रंथ त्याचा अर्थ विष्णूच्या तत्त्वतः परमश्रेष्ठत्वाचा निर्देश असा घेतो.

परंतु जेव्हा याच प्रकारची भाषा रुद्रासाठी वापरली जाते — उदाहरणार्थ, श्वेताश्वतर उपनिषदातील:

"एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे"
("रुद्र एकमेव आहे, त्याच्याशिवाय दुसरा कोणी नाही")

— तेव्हा अचानक त्याचा अर्थ एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रातील किंवा मर्यादित संदर्भातील सापेक्ष श्रेष्ठता असा केला जातो.

श्वेताश्वतर उपनिषद हे ज्ञानकाण्डातील एक प्रमुख उपनिषद आहे — म्हणजेच तो विभाग ज्याला विरोधी ग्रंथ स्वतः "वेदांचा वास्तविक तत्त्वतः निर्णायक विभाग" असे मानतो. याउलट शतपथ ब्राह्मण हे कर्मकाण्डाशी संबंधित आहे — तोच विभाग ज्याला तोच ग्रंथ "तत्त्वतः निर्णायक नसलेला" असे मान्य करतो.

विरोधी ग्रंथाच्या स्वतःच्या पद्धतीनुसार, श्वेताश्वतर उपनिषदाला शतपथ ब्राह्मणापेक्षा अधिक प्रमाणभूत स्थान मिळायला हवे. तथापि, प्रत्यक्षात त्याची व्याख्यात्मक पद्धत याच्या उलट दिशेने कार्य करते.

हरि-परत्व-विमर्श विष्णूने शिवाची पूजा केल्याच्या प्रसंगाचे निराकरण करण्यासाठी एक सूक्ष्म युक्ती वापरतो: रुद्राचे अन्तर्यामित्व धारण करणारा विष्णू, जेव्हा तो शिवाची पूजा करतो तेव्हा वस्तुतः स्वतःचीच पूजा करीत असतो.

ही रचना शैव आचार्यांच्या विष्णूविषयीच्या मताशी पूर्णपणे समान आहे — ते असे म्हणतात की विष्णू हे सदाशिवाचे सात्त्विक प्राकट्य आहेत आणि सदाशिव हे विष्णूचे अन्तरात्मा आहेत.

विरोधी ग्रंथ स्वतः ब्रह्मसंहितेतील दूध आणि दही यांचे उदाहरण उद्धृत करतो: जसे दूध दही बनते, परंतु दही पुन्हा दूध बनत नाही, त्याचप्रमाणे विष्णू रुद्रामध्ये प्रवेश करतात, परंतु रुद्र हे विष्णूचे कारण नाहीत.

शैव मत याच दृष्टान्ताला उलट प्रकारे मांडते: सदाशिव (दूध) हे सात्त्विक विष्णू (दही) म्हणून प्रकट होतात.

प्रश्न असा आहे — प्रथम कोण होते, दूध की दही?

श्वेताश्वतर उपनिषद आणि शिवपुराण यांचे उत्तर स्पष्ट आहे: सदाशिव हेच मूळ कारण आहेत.

महाभारत १३.१४ मध्ये श्रीकृष्ण स्वतः असे सांगतात, ज्याचा विचार पुढे करण्यात येईल.

५. श्रुतीमधून शिवाच्या परमत्वाचे प्रमाण

५.१ श्वेताश्वतर उपनिषद आणि आदि शंकराचार्य यांच्याद्वारे शिवाचे परमत्व

हरि-परत्व-विमर्श हा ग्रंथ या युक्तिवादावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे की, विष्णू हे शिवांचे अन्तर्यामिन् (अंतःस्थित आत्मा) आहेत; आणि असा दावा करतो की "रुद्र हे वास्तविकरित्या परमेश्वर नाहीत", तर ते केवळ विष्णूचे एक माध्यम आहेत.

परंतु, श्वेताश्वतर उपनिषदाच्या १.१२ मंत्रावरील आदि शंकराचार्यांच्या भाष्यामध्ये, ते "प्रेरित" (*Prerita*) — म्हणजे जीवात्मा (भोक्ता) आणि भौतिक जगत् (भोग्य) या दोन्हींचे अंतःस्थित नियामक — यांची ओळख या उपनिषदामध्ये वर्णिलेल्या परमेश्वर म्हणून करतात.

श्वेताश्वतर उपनिषद या परमेश्वराची ओळख रुद्र म्हणून करते (३.२). त्यामुळे अन्तःस्थितत्वाचा तर्क उलट दिशेने लागू होतो: शिव हेच विष्णूचे प्रेरित (प्रेरक) आणि अन्तर्यामिन् आहेत.

जर विष्णू हे संरक्षणासाठी कार्य करणारे "सात्त्विक प्राकट्य" असतील, तर ते त्या त्रिविध स्वरूपाचा (त्रिविधम्) भाग आहेत, ज्याला परम प्रेरित — शिव — प्रेरणा देतात.

विष्णू हे अंतर्गत तामसिक आहेत, कारण ते शेषावर निद्रेमध्ये "मोहित" अवस्थेत आहेत; याउलट शिव हे अंतर्गत सात्त्विक आहेत, कारण ते योगीजनांचे उपदेशक आहेत आणि "कधीही निद्रा घेत नाहीत."

श्वेताश्वतर उपनिषद् १.१२

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

"हे नित्य आत्म्यामध्ये स्थित असलेले जाणण्यास योग्य आहे; यापेक्षा जाणण्यासारखे दुसरे कोणतेही उच्च तत्त्व नाही."

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

"भोक्ता (जीवात्मा), भोग्य (जगत्) आणि प्रेरिता (परमेश्वर, नियामक) यांना जाणून, हे संपूर्ण त्रिविध स्वरूप ब्रह्म म्हणून घोषित केले गेले आहे."

श्वेताश्वतर उपनिषद् १.१२ वरील आदि शंकराचार्यांचे भाष्य

एतत्प्रकृतं केवलात्मकाशमङ्गरूपं नित्यं नियमेन ज्ञेयम् ।

"चर्चेचा विषय असलेले हे (रुद्र), जे शुद्ध आत्मप्रकाश आहेत आणि स्वतःच्या स्वरूपाचेच रूप आहेत, त्यांना नित्य आणि नियमपूर्वक जाणले पाहिजे."

किमन्यसंस्थं न खात्मसंस्थं ज्ञेयं नानात्मनि बाह्ये ।

"हे अन्य कशामध्ये स्थित आहे काय? नाही. हे स्वतःच्या आत्म्यामध्ये स्थित आहे; बाह्य अनात्म तत्त्वामध्ये नव्हे, तर तेथे जाणण्यास योग्य आहे."

श्रूयते च — 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्' (क० उ० २ । २ । १२) इति ।

"आणि श्रुतीमध्ये असे सांगितले आहे — 'जे धीर पुरुष त्याला स्वतःच्या आत्म्यामध्ये स्थित पाहतात, त्यांनाच शाश्वत शांती प्राप्त होते; इतरांना नाही.' (कठोपनिषद् २.२.१२)"

कथमेतज्ज्ञेयम्? इत्याह —

"हे कसे जाणावे? याचे उत्तर पुढीलप्रमाणे आहे —"

भोक्ता जीवो भोग्यमितरत्सर्वं प्रेरितान्तर्यामी परमेश्वरः ।

"भोक्ता म्हणजे जीव आहे; भोग्य म्हणजे इतर सर्व (विषयभूत जगत्) आहे; आणि प्रेरिता म्हणजे अन्तर्यामिन् परमेश्वर आहे."

तदेतत्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मैवेति ।

"हे त्रिविध स्वरूप निश्चितच ब्रह्म आहे असे घोषित केले आहे."

भोक्त्राद्यशेषभेदप्रपञ्चविलापनेनैव निर्विशेषं ब्रह्मात्मानं जानीयादित्यर्थः ।

"याचा अर्थ असा आहे की, भोक्ता इत्यादी सर्व भेदरूप प्रपंचाचे निरसन करून, मनुष्याने निर्विशेष ब्रह्म हेच आपले आत्मस्वरूप आहे असे जाणावे."

प्रेरित (या उपनिषदातील परमेश्वर) यांना या "विलयाचे" कारण म्हणून ओळखून, शंकराचार्य हे स्थापित करतात की शिव हे केवळ एखाद्या विशिष्ट क्षेत्राशी संबंधित देवता नाहीत, तर तेच ते परम ब्रह्म आहेत ज्यामध्ये संपूर्ण अस्तित्वाचे त्रिविध स्वरूप विलीन होते.

हे शैव ग्रंथाच्या सिद्धांताची पुष्टी करते: प्रमुख उपनिषद असलेल्या श्वेताश्वतर उपनिषदाला वैष्णवांनी विष्णूच्या परमत्वासाठी वापरलेल्या कर्मकाण्डीय ब्राह्मण ग्रंथांपेक्षा अधिक प्रमाणभूत स्थान मिळाले पाहिजे.

वैष्णव पक्ष ब्रह्मसंहितेचा उपयोग करून असा युक्तिवाद करतो की विष्णू "दूध" आहेत आणि शिव "दही" आहेत (म्हणजेच परिवर्तित उत्पादन).

परंतु श्वेताश्वतर उपनिषद आणि आदि शंकराचार्यांचे १.१२ मंत्रावरील भाष्य याच्या अगदी उलट सिद्ध करतात. शंकराचार्य स्पष्ट करतात की प्रेरित (शिव) हे ते परमेश्वर आहेत जे "नित्य आणि आत्म्यामध्ये स्थित आहेत" (नित्यमेवात्मसंस्थम्).

यामुळे शिव हे अभिन्न-निमित्त-उपादान-कारण (जे निमित्त कारण आणि उपादान कारण या दोन्ही स्वरूपांनी अभिन्न आहे) म्हणून स्थापित होतात.

शिव हे दूध आहेत:
नित्य, अपरिवर्तनशील आधार (आत्मसंस्थम्).

विष्णू हे दही आहेत:
लीलेच्या उद्देशाने उत्पन्न झालेले कार्यात्मक प्राकट्य (भोक्ता-भोग्य त्रिविध स्वरूप).

हे शिवपुराणातील त्या विधानाशी सुसंगत आहे की विष्णू हे शिवांचे केवळ "डावे अंग" आहेत — विश्वाच्या कार्यासाठी प्रकट झालेले कार्यात्मक स्वरूप.

वैष्णव ग्रंथ असा दावा करतो की "ब्रह्मन्" हा शब्द मुख्यतः विष्णूसाठी वापरला जातो आणि शिवांसाठी केवळ "औपचारिक" अर्थाने वापरला जातो.

परंतु १.१२ वरील शंकराचार्यांचे भाष्य याचे स्पष्ट खंडन करते:

"हे त्रिविध स्वरूप [ज्यामध्ये प्रेरिताचाही समावेश आहे] ब्रह्मच आहे असे घोषित केले आहे."

रुद्र/शिव यांना प्रेरित (त्रिविध स्वरूपाचे नियामक आणि स्रोत) म्हणून ओळखून, शंकराचार्य हे सिद्ध करतात की "ब्रह्मन्" हा शब्द प्राथमिक आणि वास्तविक अर्थाने शिवांना निर्देशित करतो.

महाभारतात श्रीकृष्ण स्वतः स्वीकारतात की, शिवाच्या आज्ञेने ते कीटक होणे पसंत करतील, परंतु दुसऱ्या कोणाच्याही कृपेने तीनही लोकांचे राज्य प्राप्त करणे त्यांना नको आहे; कारण "आदिम कारण" असलेल्या त्या तत्त्वापेक्षा कोणतेही उच्च सारतत्त्व नाही.

५.२ वैष्णव पक्षाचा दावा: "सापेक्ष श्रेष्ठता" आणि "औपचारिक कृपा"

हरि-परत्व-विमर्श असा युक्तिवाद करतो की, रुद्रांविषयी असलेल्या वैदिक स्तुती — जसे की "रुद्र एक आहेत, त्यांच्याशिवाय दुसरे कोणी नाही" — यांचा अर्थ विशिष्ट क्षेत्रातील "सापेक्ष श्रेष्ठता" असा घेतला पाहिजे, जसा इंद्राच्या स्तुतींमध्ये घेतला जातो.

पुढे हा ग्रंथ असा दावा करतो की "ब्रह्मन्" आणि "भगवान्" यांसारख्या उपाधी प्राथमिक आणि वास्तविक अर्थाने केवळ विष्णूंनाच लागू होतात; शिवांवर त्यांचा प्रयोग हा केवळ "गौण औपचारिक कृपा" (*secondary courtesy*) किंवा उपासनेच्या उद्देशाने केला जातो.

शेवटी, तो असा दावा करतो की आदि शंकराचार्यांचे मुख्य विद्वत्तापूर्ण कार्य व्यावहारिक (व्यावहारिक) स्तरावर "निर्विवादपणे वैष्णव" आहे.

परंतु हरि-परत्व-विमर्श स्वतःच्या पद्धतिशास्त्रीय आधारावर विरोधाभासात अडकतो. तो शतपथ ब्राह्मणासारख्या कर्मकाण्डीय ग्रंथांचा उपयोग करून विष्णूचे "परम" श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो; परंतु श्वेताश्वतर उपनिषदाला — जे ज्ञानकाण्डातील प्रमुख उपनिषद असून तात्त्विकदृष्ट्या निर्णायक आहे — "सापेक्ष" म्हणून कमी लेखतो.

वैष्णव पक्षाच्या स्वतःच्या पद्धतीनुसार, प्रमुख उपनिषदांना कर्मकाण्डीय विभागांपेक्षा अधिक प्रमाणभूत स्थान मिळाले पाहिजे.

श्वेताश्वतर उपनिषद् ३.२

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु-
र्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।
प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥

"कारण रुद्र एकमेव आहेत; ब्रह्मज्ञानी पुरुष त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वाला मान्यता देत नाहीत. ते आपल्या ईशानी शक्तींनी सर्व लोकांचे शासन करतात. ते सर्व प्राणिमात्रांच्या अंतःकरणात स्थित असलेले आत्मस्वरूप आहेत आणि प्रत्येक रूपामध्ये प्रकट होतात. सर्व भुवनांची निर्मिती करून आणि त्यांचे पालनकर्ता होऊन, प्रलयकाळी ते सर्व विश्व स्वतःमध्ये विलीन करून घेतात."

या मंत्रावरील आदि शंकराचार्यांचे भाष्य

एको हीति । हिशब्दो यस्मादर्थे ।

"ते निश्चितच एक आहेत..." — येथे उपनिषदातील मंत्र उद्धृत केला आहे. हि हा शब्द "कारण" या अर्थाने वापरला आहे.

यस्मादेक एव रुद्रः स्वतो न द्‌वितीयाय वस्त्वन्तराय तस्थुर्ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः ।

"कारण रुद्र स्वतःच्या स्वरूपानेच एकमेव आहेत आणि दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूच्या अस्तित्वाला स्थान नाही. ब्रह्मज्ञानी आणि परमार्थदर्शी पुरुषांची हीच दृष्टी आहे."

उक्तं च — एको रुद्रो न द्‌वितीयाय तस्थुरिति ।

"आणि असे सांगितले आहे — 'रुद्र एक आहेत; दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वासाठी स्थान नाही.'"

य इमाँल्लोकानीशते नियमयतीशनीभिः ।

"जे आपल्या दैवी शासनशक्तींनी या सर्व लोकांचे नियमन आणि शासन करतात."

सर्वांश्च जनान्प्रत्यन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः ।

"आणि जे सर्व जीवांच्या अंतःकरणामध्ये, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये अंतःस्थित आत्मस्वरूप म्हणून विराजमान आहेत."

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यर्थः ।

"याचा अर्थ असा आहे की — ते प्रत्येक रूपानुसार त्याच्याशी अनुरूप रूप धारण करतात."

किञ्च, संचुकोच अन्तकाले प्रलयकाले किं कृत्वा? संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपा गोप्ता भूत्वा ।

"याशिवाय, काळाच्या शेवटी — प्रलयकाळी — ते काय करतात? सर्व विश्वांची निर्मिती करून आणि त्यांचे रक्षणकर्ता होऊन, ते त्यांना स्वतःमध्ये विलीन करतात."

एतदुक्तं भवति — अद्‌वितीयः परमात्मा, न चासौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृत्पिण्डस्थानीयमुपादानकारणमुपादत्ते ।

"याचा मुख्य अर्थ असा आहे: परमात्मा अद्‌वितीय आहे. तो कुंभाराप्रमाणे स्वतंत्र मातीच्या गोळ्याला उपादान कारण म्हणून स्वीकारून कार्य करत नाही."

किं तर्हि? स्वशक्तिविक्षेपं कुर्वन्स्रष्टा नियन्ता चाभिधीयत इति ।

"तर मग काय? आपल्या स्वतःच्या शक्तीचे प्रक्षेपण करून तोच या विश्वाचा निर्माता आणि नियंता म्हणून ओळखला जातो."

उत्तरो मन्त्रस्तस्यैव विराडात्मनावस्थानं तत्स्रष्टृत्वं प्रतिपादयति ॥ २ ॥

"पुढील मंत्र त्याचे विराट् आत्मरूपातील अस्तित्व आणि त्याचे सर्जनकर्तृत्व स्पष्ट करतो."

आदि शंकराचार्य स्वतः असे म्हणतात:

यस्मादेक एव रुद्रः स्वतो न द्‌वितीयाय वस्त्वन्तराय तस्थुर्ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः ।

"कारण रुद्र स्वतःच्या स्वरूपानेच एकमेव आहेत आणि दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वाच्या अस्तित्वाला स्थान नाही. ब्रह्मज्ञानी आणि परमार्थदर्शी पुरुषांची हीच दृष्टी आहे."

म्हणून आदि शंकराचार्य "निर्विवादपणे वैष्णव होते" ही कल्पना असत्य आहे.

वेदान्ताच्या भाषेत परमार्थ म्हणजे परम सत्य, तर व्यवहार म्हणजे सापेक्ष व्यवहारिक सत्य.

रुद्रांच्या अद्वैत स्वरूपाच्या अनुभूतीला "परमार्थ सत्य" म्हणून ओळखून, शंकराचार्य हे स्पष्ट करतात की ही केवळ "औपचारिक स्तुती" नाही, तर परतत्त्वाचे प्रतिपादन आहे.

रुद्रांना परमार्थ आणि विष्णूंना व्यवहारिक स्तरावर श्रेष्ठ मानून, आदि शंकराचार्य प्रत्यक्षात हरि-परत्व-विमर्शामधील दूध-दही दृष्टान्तानुसार, रुद्रांना दूध आणि विष्णूंना दही म्हणून स्वीकारतात.

जर शंकराचार्यांच्या म्हणण्यानुसार परमार्थदर्शी पुरुष रुद्रांशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही तत्त्वाला मान्यता देत नाहीत, तर "केवळ नारायणच प्रारंभी अस्तित्वात होते" हा वैष्णव दावा शिवांना परम अन्तर्यामिन् म्हणून स्वीकारून समन्वित केला पाहिजे.

या प्रमुख ग्रंथामध्ये शंकराचार्यांच्या स्वतःच्या तर्कानुसार, शिव हेच आदिम कारण आणि सर्वोच्च सारतत्त्व आहेत, ज्यांच्यापेक्षा उच्च दुसरे कोणतेही तत्त्व नाही.

विष्णू, जे जगाच्या पालनासाठी वापरले जाणारे सात्त्विक प्राकट्य आहेत, ते त्या परम अद्वितीय सदाशिवाचे कार्यात्मक स्वरूप आहेत; सदाशिव मात्र "सर्व गुणांपासून पूर्णतः परे (निर्गुण)" राहतात.

हरि-परत्व-विमर्श असा दावा करतो की "ब्रह्मन्" आणि "भगवान्" हे शब्द प्राथमिक आणि वास्तविक अर्थाने केवळ विष्णूंनाच लागू होतात. शिवांवर त्यांचा प्रयोग हा "गौण औपचारिकता" किंवा केवळ उपासनेच्या उद्देशाने आहे असे तो मानतो.

परंतु शास्त्रीयदृष्ट्या निर्णायक असलेल्या ज्ञानकाण्डाच्या आधारावर समर्थित शैव सिद्धांत, या शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा उपयोग केवळ "औपचारिक कृपा" म्हणून करत नाही, तर त्यांच्या तात्त्विक आणि अस्तित्वात्मक अर्थाने करतो.

४.३ "हर" म्हणजे बंधनाच्या मूळाचा नाश करणारा (श्वेताश्वतर उपनिषद् १.१०)

हरि-परत्व-विमर्श मध्ये शिवांना केवळ विश्वाच्या भौतिक विनाशाचे कार्य करणारे एक कार्यात्मक "संहारकर्ता" म्हणून मर्यादित केले आहे; आणि त्यांना "सृष्टिकर्ता" विष्णूंच्या अधीन स्थान दिले आहे.

परंतु आदि शंकराचार्यांचे १.१० मंत्रावरील भाष्य या संकुचित दृष्टिकोनाचा खंडन करते.

ते "हर" या नावाची व्याख्या परमेश्वर म्हणून करतात, कारण ते अज्ञान (अविद्या) — जे भौतिक बंधनाचे मूळ आहे — त्याचे हरण किंवा नाश (हरण) करतात.

शंकराचार्य स्पष्टपणे या "हर" यांची ओळख "अद्वितीय परमात्मा, जो चित्-सत्-आनंद स्वरूप आहे" (चित्सदानन्दाद्वितीयः परमात्मा) अशी करतात.

जर "हर" हे ते आहेत जे आत्म्याला जन्म-मृत्यूच्या चक्रामध्ये बांधून ठेवणाऱ्या अविद्येचा नाश करतात, तर ते विश्वामधील एखादे "कार्यात्मक प्राकट्य" नाहीत; तेच ते परम आधार आहेत ज्यांच्यापासून विश्वाची लीला उद्भवते आणि ज्यामध्ये ती विलीन होते.

श्वेताश्वतर उपनिषद् १.१०

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः ।

"क्षर म्हणजे प्रधान (मूल प्रकृती) आहे, आणि अमृत व अक्षर म्हणजे हर (परमेश्वर) आहेत."

क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

"तो एकमेव दिव्य प्रभु क्षर प्रकृती आणि जीवात्मा या दोघांवर शासन करतो."

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात्
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

"त्याचे ध्यान केल्याने, त्याच्याशी एकरूप झाल्याने आणि त्याच्या वास्तविक स्वरूपामध्ये प्रवेश केल्याने, शेवटी विश्वरूपी मायेचा पूर्ण नाश होतो."

आदि शंकराचार्यांचे भाष्य

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर इति ।

"क्षर म्हणजे प्रधान आणि अमृत-अक्षर म्हणजे हर — असा हा श्रुतीचा पाठ आहे."

अविद्यादेर्हरणात्परमेश्वरो हरः ।

"अविद्या आणि तिच्या परिणामांचे हरण (नाश) करणारे असल्यामुळे परमेश्वरांना हर म्हटले जाते."

अमृतं च तदक्षरं चामृताक्षरममृतं ब्रह्मेश्वर इत्यर्थः ।

"जे अमृत आणि अक्षर आहे ते अमृताक्षर आहे; याचा अर्थ असा आहे की परमेश्वर हे अमर ब्रह्म आहेत."

स ईश्वरः क्षरात्मानौ प्रधानपुरुषावीशत इष्टे देव एकश्चित्सदानन्दाद्वितीयः परमात्मा ।

"तो ईश्वर क्षर प्रधान आणि पुरुष (जीव) या दोघांवर शासन करतो. तो एकमेव देव, अद्वितीय चित्-सत्-आनंद स्वरूप परमात्मा आहे."

तस्य परमात्मनोऽभिध्यानात्**,** कथम्**?**

"त्या परमात्म्याचे ध्यान करून — कसे?"

योजनाज्जीवानां परमात्मसंयोजनात्तत्त्वभावात् **'**अहं ब्रह्मास्मि**'** इति ।

"'एकत्व' म्हणजे जीवात्म्यांचे परमात्म्याशी मिलन; आणि 'अहं ब्रह्मास्मि' या परमतत्त्वाच्या अनुभूतीद्वारे हे साध्य होते."

भूयश्चासकृदन्ते प्रारब्धकर्मान्ते ।

"आणि 'अंती' म्हणजे वारंवार प्रारब्ध कर्माच्या समाप्तीच्या वेळी."

यद्वाऽऽत्मज्ञानोत्पत्तिरन्तस्तस्मिन्नात्मज्ञानोदयवेलायां विश्वमायानिवृत्तिः ।

"किंवा, 'अंत' म्हणजे आत्मज्ञानाचा उदय; आत्मज्ञान प्रकट होताच विश्वमायेचा नाश होतो."

सुख-दुःखमोहात्मकाशेषप्रपञ्चरूपमायानिर्वृत्तिः ॥ १० ॥

"याचा अर्थ असा आहे की, सुख, दुःख आणि मोह यांनी बनलेल्या संपूर्ण प्रपंचरूपी मायेचा पूर्ण अंत होतो."

शास्त्रे असे सांगतात की विष्णू भक्तांना मोहित करण्यासाठी **"मायिक किंवा भ्रामक कर्मे" (**माया**)** वापरतात आणि शेषावर शयन करणाऱ्या विष्णूंचे अंतर्गत स्वरूप निद्रा आणि मोह या तामसिक गुणांनी युक्त असल्याचे वर्णन करतात.

परंतु ही माया — जी शक्ती विष्णू वापरतात — तिचे मूळ स्वतः रुद्र आहेत.

श्वेताश्वतर उपनिषद् ४.१० मध्ये असे सांगितले आहे:

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

"मायेला प्रकृती म्हणून जाणावे आणि मायाधीश परमेश्वर महेश्वर आहेत असे जाणावे."

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥

"हे संपूर्ण चल विश्व त्यांच्या अवयवरूप प्राणिमात्रांनी व्यापलेले आहे."

आदि शंकराचार्यांचे भाष्य

मायां तु प्रकृतिं विद्यात् । मायेति नाम अव्याकृतस्य ।

"मायेला प्रकृती म्हणून जाणावे. अव्याकृत (अप्रकट) तत्त्वाचेच नाव माया आहे."

तु-शब्दोऽवधारणे । मायामेव प्रकृतिं विद्धि न तु प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं स्वातन्त्र्येण परिणामि ।

"'तु' हा शब्द निश्चितता दर्शविण्यासाठी आहे. केवळ मायेलाच प्रकृती म्हणून जाणावे; सांख्यांनी कल्पना केलेले स्वतंत्रपणे परिवर्तन पावणारे प्रधान नव्हे."

कुतः**?** मायिनं तु महेश्वरम् । महेश्वरस्यैव मायासम्बन्धित्वात् तदधीनां मायामित्यर्थः ।

"का? कारण 'महेश्वर हे मायाधीश आहेत.' याचा अर्थ असा आहे की माया महेश्वरांशी संबंधित आहे आणि पूर्णतः त्यांच्यावर अवलंबून आहे."

देवस्य द्योतनादियुक्तस्य मायिनो महेश्वरस्य परमात्मन आत्मभूतामस्वतन्त्रां ।

"त्या तेजस्वी दिव्य स्वरूप असलेल्या मायाधीश महेश्वर परमात्म्याची ही शक्ती त्यांच्या स्वतःच्या स्वरूपाशी अभिन्न (आत्मभूता) आहे आणि स्वतंत्र नाही (अस्वतन्त्रा)."

न साङ्ख्यपरिकल्पितप्रधानादिवत्पृथग्भूतां स्वतन्त्रां शक्तिं कारणमपश्यन् ।

"ऋषींनी या शक्तीला स्वतंत्र आणि वेगळी कारणरूप वस्तू म्हणून पाहिले नाही; जसे सांख्यांनी कल्पना केलेले प्रधान आहे तसे नव्हे."

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ।

"हे संपूर्ण चल विश्व त्यांचे अवयव असलेल्या तत्त्वांनी व्यापलेले आहे."

तस्य महेश्वरस्य अवयवभूतैः कार्यकारणभूतैः व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ।

"या महेश्वरांच्या कार्य-कारणरूप अवयवांनी हे संपूर्ण विश्व व्यापलेले आहे."

शंकराचार्य **"महेश्वर"** यांची स्पष्ट व्याख्या मायेचे स्वामी **(**मायिनम्**)** म्हणून करतात.

ते स्पष्ट करतात की माया ही स्वतंत्र सत्ता नाही; ती महेश्वरांवर अवलंबून असलेली आणि त्यांच्याशी संबंधित असलेली शक्ती आहे (तदधीनां मायाम्).

जर शिव हे मायेचे स्वामी (मायिनः) आहेत, तर विष्णू भक्तांना मोहित करण्यासाठी वापरत असलेल्या "मोहक शक्तीचे" मूळ आधार तेच आहेत.

महाभारतात श्रीकृष्ण स्वतः स्वीकारतात की **"**आदिम कारण**"** असलेल्या त्या तत्त्वापेक्षा उच्च कोणतेही सारतत्त्व नाही**.**

शंकराचार्यांच्या स्वतःच्या व्याख्येनुसार, हे आदिम कारण महेश्वर/शिव आहेत — त्यांच्या हातात मायेची शक्ती आहे; तर इतर सर्व प्राकट्ये, ज्यामध्ये सात्त्विक विष्णूंचाही समावेश आहे, त्या परम शक्तीच्या क्षेत्रामध्ये कार्य करतात.

अगदी "तटस्थ" मानल्या जाणाऱ्या स्मार्त परंपरेतील प्रमाणभूत आचार्य शंकराचार्य देखील मान्य करतात की, तात्त्विकदृष्ट्या निर्णायक अशा उपनिषदांमध्ये:

- शिव हे सर्वांचे अन्तर्यामिन् आहेत,
- शिव हे मायेचे स्वामी आहेत,
- शिव हे अद्वितीय परम तत्त्व आहेत,
- आणि ज्ञानी पुरुष त्यांना समान किंवा श्रेष्ठ दुसरे कोणतेही तत्त्व नसलेले म्हणून ओळखतात.

५.४ यजुर्वेदातील श्री-रुद्रम्

हरि-पारत्व-विमर्श हा आपल्या युक्तिवादासाठी शतपथ ब्राह्मणातील “अग्नि सर्वांत कनिष्ठ आहे, विष्णु सर्वांत श्रेष्ठ आहे” अशा संक्षिप्त, कर्मकाण्डात्मक विधानांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, ज्यांच्या आधारे तो वैदिक श्रेणीक्रम स्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु ही पद्धत यजुर्वेदाच्या संहितेतील शतरुद्रीय (श्री रुद्रम्) याचा विचार करत नाही, ज्याला वैदिक संहितांमध्ये अक्षरशः आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या केंद्रस्थान प्राप्त आहे.

विरोधी ग्रंथ या स्तुत्यांना “एका विशिष्ट क्षेत्रातील सापेक्ष श्रेष्ठता” असे मानतो; परंतु शतरुद्रीयाचे व्यवस्थित परीक्षण केल्यास असे स्पष्ट होते की ते भगवान शिवांना अशा उपाधींनी संबोधित करते ज्या केवळ आणि पूर्णपणे परमश्रेष्ठत्व दर्शवितात.

हरि-पारत्व-विमर्श हा युक्तिवाद करतो की विष्णु हे यज्ञीय संदर्भामध्ये “सर्वोच्च” (परमस्) आहेत, म्हणजे एका श्रेणीक्रमातील उच्च स्थानावर आहेत. परंतु शतरुद्रीय हे वास्तविक वेदसंहितेतील एकमेव स्तोत्र आहे जिथे एखाद्या देवतेला केवळ यज्ञातील सहभागी म्हणून नव्हे, तर विश्वाचा स्वामी आणि वेदांचा स्रोत म्हणून ओळखले जाते.

शतरुद्रीयाच्या द्वितीय अनुवाकात (तैत्तिरीय संहिता ४.५.२), शिवांची स्तुती पुढीलप्रमाणे केली आहे:

[संस्कृत श्लोक]

“नीलकंठ, सहस्रनेत्र, दानशील अशा त्या परमेश्वराला नमस्कार असो. सेनांचा नेता आणि सर्व दिशांचा स्वामी याला नमस्कार असो. सुवर्णबाहू असलेल्या, सर्व प्राणिमात्रांच्या स्वामीला नमस्कार असो.”

५.४.१ “सापेक्ष श्रेष्ठतेचा” युक्तिवाद असंगत आहे

विरोधी पक्षाचा युक्तिवाद असा आहे की शिवांच्या वैदिक स्तुती या केवळ विशिष्ट क्षेत्रांपुरत्या मर्यादित आहेत. परंतु हा दावा तैत्तिरीय संहिता ४.५.१० मधील विधानाने स्पष्टपणे खोडून काढला जातो, जिथे रुद्रांना संपूर्ण विश्वाचे परमेश्वर म्हणून निर्विवादपणे संबोधले आहे:

[संस्कृत श्लोक]

अनुवाद:

“हे भगवन्! आपल्या अस्त्राला, आपल्या धनुष्याला नमस्कार असो. हे विश्वेश्वर, महादेव, त्र्यम्बक, त्रिपुरान्तक, कालाग्निरुद्र, नीलकंठ, मृत्युञ्जय, सर्वेश्वर, सदाशिव, श्रीमन्महादेव — तुला नमस्कार असो.”

शतरुद्रीय शिवांना कोणत्याही संरक्षक देवतेच्या अधीन असलेली “कार्यात्मक देवता” म्हणून प्रस्तुत करत नाही. त्यांना विश्वेश्वर (विश्वाचे ईश्वर) आणि सर्वेश्वर (सर्वांचा ईश्वर) म्हणून ओळखून वेद स्वतः त्यांना परतत्त्व म्हणून स्थापित करतो.

विरोधी पक्ष येथे एक स्पष्ट दुहेरी निकष वापरतो: तो ब्राह्मण ग्रंथांतील कर्मकाण्डात्मक श्रेणीक्रमाला परमसत्य म्हणून स्वीकारतो, परंतु संहितेतील शिवांना विश्वेश्वर म्हणून ओळखणाऱ्या स्पष्ट विधानांना “सापेक्ष” म्हणून नाकारतो.

जर महाभारतात सांगितल्याप्रमाणे “आदिकारणापेक्षा कोणतेही उच्च तत्त्व नाही”, तर शतरुद्रीय हेच सिद्ध करते की ते तत्त्व शिव आहेत — वैदिक प्रकटीकरणाचे आत्मस्वरूप आणि केंद्र.

हरि-पारत्व-विमर्श असा दावा करतो की रुद्रांच्या वैदिक स्तुती या केवळ “एका क्षेत्रातील श्रेष्ठत्व” किंवा “सापेक्ष श्रेष्ठत्व” दर्शविणाऱ्या आहेत, जसे इंद्राच्या स्तुतींमध्ये आढळते.

परंतु:

ऋग्वेद २.३३.९

[संस्कृत श्लोक]

अनुवाद:

“स्थिर अंगांनी युक्त, अनेक रूप धारण करणारा, पराक्रमी आणि तांबूस वर्णाचा तो सुवर्णालंकारांनी सुशोभित आहे. या विशाल विश्वाचा अधिपती असलेल्या रुद्रापासून त्याची दैवी सत्ता (असुर्यम्) कधीही दूर जात नाही.”

ऋग्वेद २.३३.१०

[संस्कृत श्लोक]

अनुवाद:

“हे रुद्रा! तू पूजनीय आहेस; तू धनुष्य आणि बाण धारण करतोस; तू पवित्र आणि विश्वरूप अलंकार धारण करतोस. तू या संपूर्ण विशाल विश्वाचे रक्षण करतोस. हे रुद्रा, तुझ्यापेक्षा अधिक शक्तिमान कोणीही नाही.”

ऋग्वेद २.३३.१० मध्ये व्याकरणदृष्ट्या आणि तत्त्वतः पूर्ण परमश्रेष्ठत्व दर्शविणारे विधान आहे:

“न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति” — हे रुद्रा**,** तुझ्यापेक्षा अधिक शक्तिमान कोणीही नाही**.**

यज्ञीय संदर्भातील इतर देवतांशी तुलना करणाऱ्या स्तुतींपेक्षा हे विधान वेगळे आहे. येथे पूर्ण परमश्रेष्ठता घोषित केली आहे. जर रुद्रापेक्षा अधिक शक्तिमान कोणीही नाही, तर विष्णु (पालनकर्त्याच्या रूपातील) तात्त्विक दृष्ट्या त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ असू शकत नाही.

हे विधान वैष्णव पक्षाला दोन पर्यायांपैकी एक स्वीकारण्यास भाग पाडते: एकतर संहितेतील या मंत्राचा त्याग करावा लागेल — जे त्यांच्या स्वतःच्या पद्धतीविरुद्ध आहे — किंवा स्वीकारावे लागेल की शिव हेच परतत्त्व आहेत.

ऋग्वेद २.३३.९ घोषित करतो की “सर्वोच्च सत्ता रुद्रांपासून अविभाज्य आहे” आणि त्यांना “या विशाल विश्वाचा अधिपती” (ईशानादस्य भुवनस्य) म्हणून ओळखतो.

हे पुढील शैव सिद्धांताला दृढ करते की “नारायण” हा अनेकदा देवतेच्या पदाशी संबंधित असतो, तर शिवांना सतत ईश्वर म्हणून ओळखले जाते — अगदी पद्मपुराणासारख्या वैष्णव ग्रंथांमध्येही.

जर सर्वशक्तिमत्ता रुद्रांपासून अविभाज्य असेल, तर ते “तामसिक” स्वरूपातील अशी सत्ता असू शकत नाही जी वैष्णव मतानुसार शक्तिहीन किंवा निष्क्रिय झाली आहे.

पूर्वपक्ष**:** “ब्रह्मन्” किंवा “भगवान्” यांसारखे शब्द मुख्यतः विष्णूसाठी वापरले जातात आणि शिवासाठी वापरले असता ते केवळ “गौण सौजन्य” (secondary courtesy) किंवा उपासनेच्या उद्देशाने वापरले जातात.

शिवसंकल्प सूक्त **(**ऋग्वेद खिल**)** शिवाची व्याख्या अशी करते की ते “सर्व वेदांमध्ये अजन्मा ईश्वर म्हणून पठित आहेत... शरीररहित, निर्गुण आणि आत्मा आहेत.”

> योऽसौ स॒र्वेषु॑ वे॒देषु॑ प॒ठ्यते॑ ह्यज॒ ईश्व॑रः ।
> अका॑यो॒ निर्गु॑णोऽह्या॒त्मा॒ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑ङ्क॒ल्पम॑स्तु ॥

अनुवाद:
 “जो सर्व वेदांमध्ये अजन्मा ईश्वर म्हणून पठित आहे, जो शरीररहित, निर्गुण आणि आत्मा आहे, ते माझे मन शिवसंकल्पयुक्त असो.”

वैष्णव ग्रंथ (हरि-परत्व-विमर्श) याच सूक्तातील दुसऱ्या एका मंत्राला संबोधित करतो — ज्यामध्ये स्पष्टपणे एक श्रेणी (ब्रह्मा < विष्णु < शिव) दिलेली आहे — आणि विष्णूला सर्वोच्च स्थानी ठेवण्यासाठी त्या क्रमाची पुनर्रचना करण्यासाठी एका विशिष्ट मीमांसा सिद्धांताचा उपयोग करतो.

उल्लेख केलेला सिद्धांत आहे मीमांसा सूत्र ५.४.१:
 “क्रमकोयोऽर्थशब्दानां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च।”

हा सिद्धांत मंत्राच्या पाठक्रमाचा **(Patha-krama)** त्याग करण्यास अनुमती देतो, जर तो क्रम एखाद्या असंगतीला (अनुपपत्ति) कारणीभूत ठरत असेल किंवा ग्रंथाच्या विशिष्ट उद्देशाशी (श्रुति-विशेष) विरोध करत असेल.

उदाहरणार्थ, एखाद्या कर्मकांडाच्या ग्रंथात असे म्हटले जाऊ शकते: “तो अग्निहोत्र करतो, तो तांदूळ शिजवतो.” परंतु वास्तविकतेत यज्ञ करण्यासाठी आधी तांदूळ शिजवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्या विधीच्या कार्यात्मक उद्देशानुसार शब्दांचा शाब्दिक क्रम “असंगत” मानून त्याचा अर्थ पुनर्क्रमित केला जातो.

कॅलिगायलाचार्य जी असा युक्तिवाद करतात की, शंकराचार्यांनी स्थापित केल्याप्रमाणे वेदांचा “तात्त्विक उद्देश” विष्णूला सर्वोच्च म्हणून स्तुती करणे आहे; म्हणून शिवाला विष्णूपेक्षा वर ठेवणारा मंत्र हा “तात्त्विक असंगती” आहे. त्यामुळे ते मंत्रातील नामांचा क्रम त्यांच्या पूर्वकल्पित श्रेणीप्रमाणे बदलतात.

परंतु, मीमांसा केवळ तेव्हाच पुनर्क्रमणास अनुमती देते जेव्हा शाब्दिक अर्थ तार्किक किंवा कार्यात्मकदृष्ट्या अशक्य असतो (जसे तांदूळ शिजवण्याच्या उदाहरणात). शिव परम-तत्त्व आहेत, हे मानण्यात कोणतीही तार्किक अशक्यता नाही.

श्वेताश्वतर उपनिषद, जे एक प्रमुख उपनिषद आहे आणि त्यामुळे सूक्तापेक्षा उच्च प्रमाण मानले जाते, शिवाला “द्वितीय नसलेला एकमेव” म्हणून ओळखते. त्यामुळे शिवसंकल्प सूक्तातील शाब्दिक क्रम असंगत नसून सुसंगत आहे.

मीमांसेमध्ये शब्द ज्या क्रमाने उच्चारले जातात (पाठक्रम) तो अर्थाचा प्राथमिक निर्देशक असतो. केवळ तो एखाद्या सांप्रदायिक निष्कर्षाशी जुळत नाही म्हणून श्रुतीतील प्रत्यक्ष शब्दांना बाजूला करता येत नाही.

असे केल्यास वेदांना सत्याचा स्रोत न मानता भाष्यकाराच्या निष्कर्षांचे साधन मानले जाते.

वैष्णव युक्तिवाद हा चक्राकार आहे. ते प्रथम निष्कर्ष काढतात की “विष्णू सर्वोच्च आहेत”; मग त्याच निष्कर्षाचा उपयोग करून वेदांचा “उद्देश” निश्चित करतात; आणि त्यानंतर त्या उद्देशाच्या आधारावर शाब्दिक पाठाला “असंगत” घोषित करून स्वतःच्या निष्कर्षाला सिद्ध करण्यासाठी त्याची पुनर्रचना करतात.

हे आत्माश्रय या तर्कदोषाचे उदाहरण आहे, जो मीमांसा वादविवादामध्ये निषिद्ध आहे.

याउलट, पूर्व मीमांसा सूत्र १.१.५ मध्ये म्हटले आहे:

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः ।
तस्य ज्ञानमुपदेशः; अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे ।
तत्प्रमाणम्बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

अनुवाद:
"शब्दाचा त्याच्या अर्थाशी संबंध हा स्वाभाविक (आणि शाश्वत) आहे. म्हणून विधी, जो शब्दरूप आहे, तो धर्माच्या ज्ञानाचे साधन आहे; आणि जे इतर प्रमाणांनी ज्ञात होत नाही त्याबाबत तो अविचल आहे. बादरायणांच्या मतानुसार तो प्रमाण आहे, कारण त्याचे प्रमाणत्व स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण आहे."

म्हणून वेद हे शिवाच्या परमत्वाच्या अभिव्यक्तीमध्ये स्वतःसिद्ध आणि प्रमाण आहेत.

शिवसंकल्प सूक्ताचा अर्थ पूर्णपणे सुसंगत आहे, कारण वेदांचा उद्देशच निर्गुण शिवाचे स्तवन करणे आहे. म्हणून श्रेणी दर्शविणाऱ्या मंत्रातील शाब्दिक क्रम (ब्रह्मा < विष्णु < शिव) हा वेदांच्या "उद्देशाशी" पूर्णपणे अनुरूप आहे आणि तो त्याच मूळ, श्रेष्ठ क्रमामध्ये स्वीकारला पाहिजे.

ज्या आदि शंकराचार्यांचा कॅलिगायलाचार्य जी आधार घेतात, तेच शंकराचार्य आत्माश्रय **(**चक्राकार तर्क**)** याची आपल्या ब्रह्मसूत्र भाष्य**,** अध्याय ३**,** पाद ३**,** सूत्र ५४ मध्ये कठोर टीका करतात:

> "न हि स्वात्मनि क्रियाविरोधात्... न ह्यग्निः उष्णोऽपि सन् स्वात्मानं दहति, न च नटः शिक्षितोऽपि स्वस्कन्धमारोहति।"

अनुवाद:
"स्वतःवरच एखादी क्रिया लागू होऊ शकत नाही, कारण त्यामध्ये अंतर्गत विरोध आहे... अग्नी उष्ण असूनही स्वतःला जाळत नाही; आणि कितीही कुशल नट असला तरी तो स्वतःच्या खांद्यावर चढू शकत नाही."

पूर्वपक्ष**:** आदि शंकराचार्य म्हणतात की वेदांचा उद्देश विष्णूची स्तुती करणे आहे

कॅलिगायलाचार्य जी विष्णुसहस्रनामातील "कथित" या नामावर (नाम ८४८) शंकराचार्यांच्या भाष्याचा आधार घेतात. शंकराचार्य त्याचे दोन अर्थ सांगतात: एकतर वेदांमध्ये केवळ विष्णूचीच सर्वोच्च म्हणून स्तुती केली जाते, किंवा वेदांमध्ये केवळ विष्णूचेच वर्णन केले जाते.

हे केवळ एक "मत" नाही हे सिद्ध करण्यासाठी, लेखक अधोरेखित करतात की शंकराचार्य कठोपनिषद् १.२.१५ ("ज्या पदाची सर्व वेद स्तुती करतात") या वचनाचा संबंध ऋग्वेदात उल्लेखिलेल्या विष्णूच्या परम पदाशी जोडतात.

परंतु, जसे आम्ही सिद्ध केले आहे, आदि शंकराचार्य श्वेताश्वतर उपनिषदावरील आपल्या भाष्यात याच कठोपनिषदाचा उल्लेख करतात आणि आमच्या सिद्धांताशी सुसंगत निष्कर्ष देतात: आदि शंकराचार्य विष्णूला व्यवहारिक किंवा कार्यात्मक स्तरावर सर्वोच्च मानतात, परंतु निर्गुण निराकार शिवाची सर्वोच्च म्हणून स्तुती करतात.

"एको हि रुद्रो..." या मंत्रावरील आपल्या भाष्यात शंकराचार्य लिहितात:

"परमार्थदर्शिनः रुद्राव्यतिरिक्त कोणत्याही दुसऱ्या तत्त्वाला मान्यता देत नाहीत**."**

म्हणून, आदि शंकराचार्य हे स्थापित करतात की रुद्राला निर्गुण ब्रह्म म्हणून स्वीकारणे हेच वास्तविक परम सत्य आहे, तर विष्णू व्यवहारिक विषयांमध्ये सर्वोच्च आहेत, कारण पुराणांमध्ये स्थापित केल्याप्रमाणे त्यांचे अंतर्गत स्वरूप तामसिक आहे.

वेदांतामध्ये परमार्थ म्हणजे वास्तवतेचा परम किंवा निरपेक्ष स्तर होय; तो केवळ व्यावहारिक स्तर नाही, ज्यामध्ये वैष्णव ग्रंथ शिवाला मर्यादित करण्याचा प्रयत्न करतो. वास्तविक, आम्ही दाखविल्याप्रमाणे आदि शंकराचार्यांचा पक्ष याच्या अगदी उलट आहे — विष्णू व्यवहारिक स्तरावर सर्वोच्च आहेत.

जर वेदांनी प्रकट केलेले परम सत्य असे असेल की “रुद्राव्यतिरिक्त दुसरे कोणतेही तत्त्व अस्तित्वात नाही”, तर शिवाचे ज्ञान प्राप्त करणे हेच संपूर्ण वैदिक वाङ्मयाचे सर्वोच्च प्रयोजन ठरते.

याशिवाय, १.१२ या मंत्रावरील आपल्या भाष्यात शंकराचार्य **“**प्रेरिता**” (Prerita/**शिव**)** यांना जाणण्यायोग्य स्वयं ब्रह्म म्हणून ओळखतात, ज्याचे ज्ञान मोक्षप्राप्तीसाठी आवश्यक आहे. ते सांगतात की साधकाने निर्विशेष **(**गुणरहित**)** ब्रह्माचे ज्ञान केवळ या अनुभूतीद्वारे प्राप्त करावे की अस्तित्वाची त्रिविध रचना या परमेश्वरापेक्षा (शिवापेक्षा) वेगळी नाही.

या प्रमुख उपनिषदातील शंकराचार्यांच्या स्वतःच्या तर्कानुसार, शिव हे “आदिम कारण” आणि “सर्वोच्च सार” आहेत.

म्हणून, वेद “केवळ” सर्वोच्च तत्त्वाला विष्णूशी जोडतात असा कोणताही दावा वस्तुनिष्ठदृष्ट्या चुकीचा आहे आणि तो श्वेताश्वतर उपनिषदावरील शंकराचार्यांच्या भाष्याकडे दुर्लक्ष करण्यावर आधारित आहे.

५**.**५ ब्राह्मण ग्रंथांमध्ये विष्णूचे परमत्व

हे आम्ही वैध म्हणून स्वीकारू शकतो, कारण विष्णू व्यवहारिक स्तरावर सर्वोच्च असू शकतात; परंतु ही वचने केवळ ब्राह्मण ग्रंथांच्या कर्मकांड विभागांमध्ये आढळतात.

वारंवार उद्धृत केले जाणारे वचन:

> अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्याः देवताः ।

अनुवाद**:**
“देवतांमध्ये अग्नी सर्वात कनिष्ठ आहे आणि विष्णू सर्वोच्च आहेत; त्यांच्या मध्ये इतर सर्व देवता आहेत.”

हे एका विशिष्ट यज्ञाच्या संदर्भात आहे आणि विष्णू हे निराकार निर्गुण ब्रह्मन् आहेत, याचा पुरावा नाही.

वास्तविक, शतपथ ब्राह्मणामध्ये यज्ञाच्या संदर्भाबाहेर शिवाचे परमत्व दिलेले आहे, जिथे त्यांची ओळख प्रजापती म्हणून केली आहे.

शतपथ ब्राह्मण**,** कांड ६**,** अध्याय १**,** ब्राह्मण ३**,** मंत्र १६ मध्ये म्हटले आहे:

संस्कृत**:**

> तस्य तन्नाम अकरोत् चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्वै महान् देवः ॥ १६ ॥

अनुवाद:
"महादेव. त्याने त्याला म्हटले, 'तू महान् देव आहेस'; आणि त्याने त्याला ते नाव दिल्यामुळे चंद्र तसाच झाला, कारण चंद्र म्हणजे प्रजापती आहे आणि प्रजापती म्हणजे महादेव आहे."

हे प्रत्यक्षात विष्णूंचे "सर्वोच्च" स्थान आणि अग्नीचे "सर्वात कनिष्ठ" स्थान स्पष्ट करते, कारण तैत्तिरीय संहितेतील संदर्भ ३३ विश्वदेवतांच्या चौकटीमध्ये कार्य करतो.

प्रजापती किंवा महादेव यांना विश्वदेवतांपेक्षा श्रेष्ठ असलेले चौतीसावे देव म्हणून संबोधले आहे, जे विष्णूसह सर्व देवतांना आपल्या मध्ये समाविष्ट करतात:

संस्कृत:

> त्रयस्त्रिंशद् वै देवाः । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेतं प्रजापतिं करोत्येतावानेव यः स एष
> प्रजापतिस्तद्यत् त्रयस्त्रिंशद्देवाः ॥

अनुवाद:
"देवता तेहतीस आहेत. प्रजापती चौतीसावे देव आहेत. जो हा प्रजापती आहे, तोच इतका महान आहे; हे तेच प्रजापती आहेत ज्यांच्यामध्ये तेहतीस देवता समाविष्ट आहेत."

तरीसुद्धा, तैत्तिरीय संहितेतील संदर्भ हा संदर्भाबाहेर घेतला जातो आणि तो अजूनही अशा एका कर्मकांडीय विधीच्या चौकटीत आहे जिथे विष्णू सर्वोच्च मानले जातात.

६. इतिहासांमध्ये शिवाचे परमत्व

६.१ भगवान् रामचंद्रांनी शिवाचे परमत्व स्वीकारणे

हरि-परत्व-विमर्श असा युक्तिवाद करतो की बालकांडामधील एका कार्यात्मक विवादानंतर देवता आणि ऋषींनी "विष्णूंना श्रेष्ठ म्हणून स्वीकारले." पुढे तो असा दावा करतो की ऋषींचे निष्कर्ष अचूक आणि अप्रमाद्य आहेत, कारण ते "इंद्रियांच्या पलीकडील गोष्टी देखील पाहतात."

परंतु, जेव्हा याच "अप्रमाद्य" ऋषींना महाभारतात विचारले जाते, तेव्हा श्रेणी स्पष्टपणे उलट दिसते.

वैष्णव ग्रंथ बालकांडातील तुटलेल्या धनुष्याच्या प्रसंगानंतर ऋषींच्या सामूहिक प्रतिक्रियेवर अवलंबून आहे. याउलट, महाभारताच्या अनुशासन पर्वामध्ये (१३.१४) ऋषी उपमन्यू यांचे विशेष प्रमाण दिले आहे — असे ऋषी ज्यांची "इंद्रियांच्या पलीकडील" दृष्टी त्यांना स्वतः भगवान् कृष्णांचे आचार्य बनवते.

विरोधी ग्रंथ बालकांड (१.७४) मधील प्रसंगाचा आधार घेऊन असा दावा करतो की शिवांना विष्णूच्या पराक्रमामुळे "जड" किंवा "अक्रिय" करण्यात आले.

परंतु, श्रीरामांचे युद्धकांड (६.१२३.१९) मधील वचन या कथित "पराभवाला" तात्त्विक दृष्ट्या अप्रासंगिक ठरवते. रावणावर आपला सर्वोच्च विजय प्राप्त केल्यानंतर राम स्वतः आपल्या यशाचे मूळ कारण सांगतात:

संस्कृत:

> स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ ६-१२३-१९
> अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥

अनुवाद:
“या स्थानी (लंकेकडे जाणाऱ्या सेतूच्या ठिकाणी) पूर्वी प्रभु महादेवांनी माझ्यावर आपली कृपा (प्रसाद) केली होती.”

जर शिव तात्त्विकदृष्ट्या कनिष्ठ असते किंवा विष्णूंनी त्यांना “स्तब्ध” केले असते, तर “सात्त्विक” रामांना शिवांच्या प्रसादाची आवश्यकता नसती.

आपल्या विजयाचे श्रेय शिवांच्या कृपेला देऊन रामायण हे स्थापित करते की बालकांडातील प्रसंग हा केवळ कार्यात्मक विश्वलीला (लीला) होती; तर युद्धकांड स्थायी सत्य प्रकट करते:

शिव हे सार्वभौम कृपा-दाते आहेत आणि अवतार हा त्यांचा कृपा-प्राप्तकर्ता आहे.

रामांनी शिवांची उपासना का केली याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी एक सामान्य वैष्णव युक्तिवाद असा आहे की ते केवळ “जगाला आदर्श दाखविण्यासाठी” शिवांची पूजा करतात आणि प्रत्यक्षात शिवांमध्ये स्थित असलेल्या अंतर्यामि विष्णूचीच पूजा करतात.

परंतु हा बचाव युद्धकांडातील या मंत्राला लागू होत नाही.

राम हे हे वचन सीतेशी खाजगी संवादामध्ये बोलत आहेत; ते प्रजेच्या कल्याणासाठी किंवा सार्वजनिक आदर्श स्थापण्यासाठी कोणताही विधी करत नाहीत. ते एक ऐतिहासिक आणि आध्यात्मिक सत्य सांगत आहेत:

त्यांचा विजय परमेश्वर शिवांच्या कृपेने शक्य झाला.

रामायण हे सिद्ध करते की शिव हे कृपा प्रदान करणारे सात्त्विक अधिष्ठाता आहेत, जे अवताराला त्याचे कार्य पूर्ण करण्यासाठी सामर्थ्य देतात.

“सात्त्विक” विष्णू हे परम अद्वैत सदाशिवांचे एक कार्यात्मक प्रकटीकरण आहेत.

रामांनी शिवांना “प्रभु” म्हणून ओळखले, ज्यांनी त्यांना “प्रसाद” दिला — हे केवळ “सौजन्यपूर्ण स्तुती” नसून, सर्व अवतारांना शक्ती प्रदान करणाऱ्या परम-तत्त्वाची अंतिम स्वीकृती आहे.

६.२ भगवद्गीतेमध्ये भगवान शिवाची सर्वोच्चता

भगवान श्रीकृष्णांच्या म्हणण्यानुसार, आणि आचार्य अभिनवगुप्तांनी तंत्रालोक, प्रथम अध्याय, श्लोक १२४-१२५ मध्ये उद्धृत केल्याप्रमाणे:

येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यतो गुरुरादिशत्।
ये बोधाद्व्यतिरिक्तं हि किंचिद्याज्यतया विदुः ॥१२४॥
तेऽपि वेद्यं विविञ्चाना बोधाभेदेन मन्वते।
तेनाविच्छिन्नतामर्शरूपाअहन्ताप्रथात्मनः ॥१२५॥

"जे शिवाव्यतिरिक्त इतर देवतांचे भक्त आहेत (आचार्य अभिनवगुप्तांच्या मते आणि भगवद्गीतेच्या संदर्भानुसार), असे गुरूंनी उपदेश केले आहे. जे शुद्ध आत्मबोधाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही वस्तूला आहुती अर्पण करण्याचे लक्ष्य मानतात, ते देखील शेवटी अंतिम विचार केल्यानंतर त्या वेद्य वस्तूला आत्मबोधापासून अभिन्न असेच मानतात. त्यामुळे साधकाची आपल्या आत्म्याकडे अंतिम चिंतनाच्या विषयाच्या रूपाने असलेली प्रवृत्ती स्पष्ट होते."

श्लोक १३१-१३३ पासून आचार्य अभिनवगुप्त पुन्हा श्रीकृष्णाच्या दिव्यत्वाची शिवाशी असलेली एकता दृढ करतात. हे हरी-परतत्त्व-विमर्शाच्या दाव्याच्या विरुद्ध आहे, ज्यामध्ये असा दावा केला आहे की आचार्य अभिनवगुप्तांनी असा कोणताही सिद्धांत कधीही मांडला नाही:

निमज्ज्य वेद्यतां ये तु तत्र संविन्मयीं स्थितिम्।
विदुस्ते ह्यानवच्छिन्नं तद्भक्ता अपि यान्ति माम् ॥१३१॥

"जे आपले ज्ञाता असण्याचे स्वरूप विलीन करून त्या ठिकाणी शुद्ध चैतन्यमय स्थितीला स्वतःचे स्वरूप म्हणून जाणतात, असे माझे भक्त (भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात) अविच्छिन्न स्वरूप असलेल्या माझ्याकडे येतात." (१३१)

टीप**:** याची तुलना करा:

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥

भगवद्गीता**,** ९**.**२५

सर्वत्रात्र ह्यहंशब्दो बोधमात्रैकवाचकः।
स भोक्तृप्रभुशब्दाभ्यां याज्ययष्टृतयोदितः ॥१३२॥

"येथे (भगवद्गीतेमध्ये) 'अहम्' हा शब्द सर्वत्र केवळ शुद्ध बोध या अर्थाचा एकमेव वाचक म्हणून वापरला आहे. त्याचाच उल्लेख 'भोक्ता' आणि 'प्रभु' या शब्दांनी केला आहे; यज्ञाच्या विषयाच्या अर्थाने तसेच यज्ञ करणाऱ्या कर्त्याच्या अर्थानेही त्या त्या अर्थदर्शक शब्दांनी त्याचाच निर्देश केला आहे." (१३२)

विशेषतः श्लोक १३२ हा तोच निष्कर्ष आहे जो आदि शंकराचार्य आणि स्वतः श्वेताश्वतर उपनिषद यांनी शिवाच्या सर्वोच्चतेविषयी मांडला आहे.

वैष्णव दृष्टिकोनातून पाहता, श्रीकृष्ण स्वतःला सर्वोच्च म्हणून संबोधित करीत आहेत असे मानले जाते; परंतु भगवद्गीतेमध्ये ते आपल्या प्रेरित स्वरूपाचा उल्लेख इतर अन्य देवतांपेक्षा श्रेष्ठ असलेल्या सर्वोच्च देवतेच्या रूपात करीत आहेत. श्वेताश्वतर उपनिषदामध्ये आपण सिद्ध केल्याप्रमाणे, तो प्रेरित अन्य कोणी नसून शिव/रुद्र आहे.

परंतु भगवान श्रीकृष्ण स्वतः महाभारत, पुस्तक १२ — शान्तिपर्व, विभाग CCCXLII मध्ये या दाव्याला समर्थन देतात:

"म्हणून भगवान रुद्र हेच माझे आत्मस्वरूप आहेत आणि म्हणून मी त्यांची पूजा करतो.

जर मी सर्व शुभ वरदान देणाऱ्या भगवान शिवांची पूजा केली नाही,

तर कोणी स्वतःचीच पूजा करावी, असा विचार माझ्या मनात आला."

तस्माद् रुद्रो हि मे ह्यात्मा ततः पूजां करोम्यहम् ।
यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ॥
आत्मानं नार्चयेत् कश्चिद् इति मे भावितं मनः ।

"हे ब्राह्मणांमधील श्रेष्ठ, मी अन्य कोणत्याही देवतेला नमस्कार करणार नाही.

मी केवळ स्वतःचीच पूजा करतो आणि म्हणून मी भगवान शिवाची पूजा करतो."

नाहं नमस्याम्यन्यस्मै देवाय द्विजसत्तम ।
आत्मानमेव पूज्यामि तस्माद् रुद्रं यजाम्यहम् ॥

जरी आपण वैष्णव मत स्वीकारले तरी: महाविष्णू श्रीकृष्ण अवताराच्या रूपाने भगवद्गीता प्रदान करण्यासाठी अवतीर्ण होतात, जिथे ते स्वतःकडे निर्देश करून म्हणतात:

"मत्तः परतरं नान्यत्**"**

("माझ्यापेक्षा श्रेष्ठ असे दुसरे काहीही नाही.")

महादेव प्रस्थानत्रयी भाष्ये देण्यासाठी शङ्कराचार्य अवताराच्या रूपाने अवतीर्ण होतात

महादेव शङ्कराचार्य अवताराच्या रूपाने प्रस्थानत्रयी भाष्ये देण्यासाठी अवतीर्ण होतात. मुख्य वैदिक उपनिषदांवरील (जसे की श्वेताश्वतर उपनिषद) त्यांच्या भाष्यामध्ये ते शिवाकडे निर्देश करतात आणि त्यांना परम परमार्थ वास्तविकता म्हणून स्थापित करतात.

या प्रसंगामध्ये महादेव कलियुगाच्या प्रारंभाबद्दल देवता आणि ऋषींना सांत्वन देतात आणि वेदांचा खरा अर्थ पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी अवतीर्ण होण्याचे वचन देतात:

"कलिना ग्रसिते लोके विप्ररूपावृत्तः प्रभुः ।
करिष्यामि कलां भूमौ शङ्कराख्यां न संशयः ॥**"**

"जेव्हा हे जग कलियुगाने ग्रासले जाईल, तेव्हा मी, प्रभू, ब्राह्मणाच्या रूपात स्वतःला लपवून, पृथ्वीवर माझा एक अंश शङ्कर या नावाने प्रकट करीन, यात कोणताही संशय नाही."

बृहद्धर्म पुराण **(**पूर्वखण्ड**,** २७**.**२५**-**२६**)**

हा ग्रंथ स्पष्टपणे त्यांच्या जन्माला शिवाकडून शास्त्रांच्या चुकीच्या अर्थांवर विजय मिळविण्यासाठी केलेले थेट धोरणात्मक कार्य म्हणून मांडतो:

"शापानुग्रहशक्तो हि शङ्करो लोकशङ्करः ।
कलाववतीर्णो लोकेऽस्मिन् वेदमार्गप्रवर्तकः ॥**"**

"शिव, जो जगासाठी कल्याण करणारा आहे, जो शाप आणि आशीर्वाद देण्यास समर्थ आहे, तो वेदमार्गाची पुनःस्थापना करण्यासाठी कलियुगामध्ये या जगात अवतीर्ण झाला."

शक्तिसंगम तंत्र **(**छिन्नमस्ता खण्ड**)**

आपले वैष्णव बंधू अनेकदा भगवद्गीतेच्या सर्वोच्च अधिकारावर भर देतात, या आधारावर की त्यामध्ये ऐतिहासिक स्तरावर श्रीकृष्णाच्या रूपाने प्रकट झालेल्या परम सत्याचे थेट, मध्यस्थीविरहित शब्द आहेत. परंतु उपनिषदांच्या संरचनात्मक अर्थनिर्णयाच्या बाबतीत शैव परंपरेमध्ये याच प्रकारची तात्त्विक सममिती अस्तित्वात आहे.

बृहद्धर्म पुराण **(**पूर्व २७**.**२५**)** आणि शक्तिसंगम तंत्र स्पष्टपणे प्रकट करतात की भगवान शिवांनी कलियुगामध्ये वैदिक धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी आदि शङ्कराचार्यांच्या रूपात भौतिक स्वरूप धारण केले. म्हणून, श्वेताश्वतर

उपनिषदाच्या भाष्याचे विश्लेषण करताना, आपण केवळ एका मानवी विद्वानाच्या टिपणे वाचत नाही; आपण त्यांच्या अवतारी बुद्धीच्या माध्यमातून कार्य करणाऱ्या परम शिवाचे दर्शन घेत आहोत, जे स्वतःला अंतिम परमार्थ-तत्त्व म्हणून परिभाषित करतात.

भगवान विष्णूची भगवान शिवाच्या अधीनता दर्शविणारे एक महत्त्वाचे उदाहरण महाभारतात आढळते, जिथे विष्णू केवळ शिवाच्या अधीन नाहीत, तर ब्रह्मांच्याही अधीन आहेत, ज्यांना ते खऱ्या भगवान शिवाची वंदना करण्यापूर्वी नमस्कार करतात:

महाभारत, द्रोणपर्व, अध्याय ६९:

"हृततेजोबलाः सर्वे तदा सेन्द्रा दिवौकसः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्वृत्राद्भीता महासुरात् ॥५०॥**"**

"त्या वेळी इंद्रासहित सर्व स्वर्गवासी आपले तेज आणि बल गमावून, महान असुर वृत्राच्या भयाने ब्रह्मांच्या शरणी गेले."

"अथ पार्श्वे स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् ।
प्राह तथ्यमिदं वाक्यं विषण्णान्सुरसत्तमान् ॥५२॥**"**

"त्यानंतर [ब्रह्मांनी] आपल्या बाजूला उभे असलेल्या विष्णूंसहित आणि इंद्रादी श्रेष्ठ देवतांसहित दुःखी झालेल्या श्रेष्ठ देवतांना हे सत्य वचन सांगितले."

"स तस्यैव प्रसादाद्वै हन्यादेव रिपुर्बली ।
नागत्वा शङ्करस्थानं भगवान्दृश्यते हरः ॥५५॥
दृष्ट्वा हनिष्यथ रिपुं क्षिप्रं गच्छत मन्दरम् ।
यत्रास्ते तपसां योनिर्दक्षयज्ञविनाशनः ॥५६॥**"**

"केवळ [शिवांच्या] प्रसादामुळेच तो बलवान शत्रू मारला जाऊ शकतो. शङ्करांच्या स्थानाला गेल्याशिवाय भगवान हर यांचे दर्शन होऊ शकत नाही. त्यांचे दर्शन घेतल्यानंतर तुम्ही शत्रूचा वध कराल. त्वरेने मंदर पर्वतावर जा, जिथे सर्व तपस्यांचे मूळ आणि दक्षयज्ञाचा विनाश करणारे [भगवान] स्थित आहेत."

"ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरम् ।
अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥५७॥**"**

"ते देव ब्रह्मांसहित मंदर पर्वतावर गेले आणि त्यांनी कोट्यवधी सूर्यांसमान तेज असलेल्या तेजाच्या राशीचे दर्शन घेतले."

द्रोणपर्व, अध्याय १७३ मध्ये भगवान श्रीकृष्ण आणि वेदव्यास पुन्हा शिवाची श्रेष्ठता स्वीकारतात:

"एष देवो महादेवो योऽसौ पार्थ तवाग्रतः ।
सङ्ग्रामे शात्रवान्निघ्नंस्त्वया दृष्टः पिनाकधृक् ॥९९॥**"**

"हे पार्थ, हा देव महादेव आहे, जो तुझ्यासमोर आहे; पिनाक धारण करणारा, ज्याला तू युद्धामध्ये शत्रूंचा वध करताना पाहिले आहेस."

"एष वै भगवान्देवः सङ्ग्रामे याति तेऽग्रतः ।
येन दत्तानि तेऽस्त्राणि यैस्त्वया दानवा हताः ॥१००॥**"**

"हा खरोखर भगवान देव युद्धामध्ये तुझ्या पुढे जात आहे; यानेच तुला ती अस्त्रे दिली आहेत ज्यांनी तू दानवांचा वध केला."

या प्रकटीकरणाच्या शेवटी व्यास अर्जुनाला आश्वासन देतात की तो अजिंक्य आहे, कारण त्याच्या बाजूला परम आधार आहे:

"गच्छ युध्यस्व कौन्तेय न तवास्ति पराजयः ।
यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वतस्ते जनार्दनः ॥१०६॥**"**

"हे कुंतीपुत्र, जा आणि युद्ध कर; तुझा पराभव नाही, कारण तुझ्या बाजूला जनार्दन (कृष्ण) सल्लागार आणि रक्षक म्हणून आहेत."

महाभारत, अध्याय १७३ मध्ये व्यास पुन्हा शिवाची ब्राह्मणांमधील, प्रजापती स्वरूपातील सर्वोच्च देवतेशी ओळख प्रस्थापित करतात:

"प्रजापतीनां प्रथमं तैजसं पुरुषं विभुम् ।
भुवनं भूर्भुवं देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ॥९॥**"**

अनुवाद:

"(व्यास म्हणाले: तू पाहिलेस) प्रजापतींमधील प्रथम, तेजस्वी पुरुष, विभु प्रभू, पृथ्वी आणि अंतरिक्षाचा देव, सर्व लोकांचा ईश्वर आणि स्वामी."

"विव्याध कुपितो यज्ञं निर्भयस्तु भवस्तदा ।
धनुषा बाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च ॥४२॥**"**

"त्यानंतर भव (शिव), निर्भय आणि क्रोधित होऊन, धनुष्यामधून बाण सोडून यज्ञाला [यज्ञस्वरूपाला] भेदले आणि मोठा गर्जननाद केला."

"ते न शर्म कुतः शान्तिं लेभिरे स्म सुरास्तदा ।
विद्रुते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे ॥४३॥**"**

"त्या वेळी देवांना कोणतेही सुख मिळाले नाही आणि त्यांना शांतीही प्राप्त झाली नाही, कारण यज्ञ अचानक निघून गेला आणि महेश्वर क्रोधित झाले."

"ततो निश्चक्रमुर्देवा वेपमाना नताः स्म तम् ।
पुनश्च संदधे दीप्तं देवानां निशितं शरम् ॥४९॥**"**

"त्यानंतर देव थरथरत बाहेर आले आणि त्यांनी त्यांना नमस्कार केला; तरीही त्यांनी पुन्हा देवतांकडे तेजस्वी आणि तीक्ष्ण बाण धारण केला."

"रुद्रस्य यज्ञभागं च विशिष्टं ते न्वकल्पयन् ।
भयेन त्रिदशा राजञ्शरणं च प्रपेदिरे ॥५०॥"

"हे राजा, भयामुळे त्रिदशांनी त्यांची शरणागती स्वीकारली आणि रुद्रासाठी यज्ञाचा विशेष भाग निश्चित केला."

येथे शिवांच्या क्रोधाचे दर्शन होताच त्रिदश भयाने पळून गेले असे वर्णन केले आहे. हे त्रिदश ब्राह्मण ग्रंथांतील ३३ विश्वदेवतांशी संबंधित आहेत, ज्यांना शतपथ ब्राह्मणामध्ये देखील शिव/प्रजापतीच्या अधीन वर्णन केले आहे.

"त्रिदश" हा शब्द संपूर्ण देवतासमूहासाठी वापरला जातो. महाभारत सांगते की हे देव भयामुळे रुद्राच्या "शरण" गेले आणि त्यांना शांत करण्यासाठी यज्ञाचा "विशिष्ट भाग" प्रदान केला. यावरून सूचित होते की त्या सभेतील कोणतीही देवता, ज्यामध्ये इतर प्रसंगांमध्ये उल्लेख केलेल्या विष्णूसारख्या "श्रेष्ठ देवतांचाही" समावेश आहे, शिवांच्या यज्ञविनाशाला थांबविण्यास समर्थ नव्हती.

७. पूर्वपक्ष: विष्णूच्या कथित सर्वोच्चतेवर महा-नारायण उपनिषद

नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायणः परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

इंग्रजी अनुवाद:

"नारायण हे परम ब्रह्म आहे; नारायण हे परम तत्त्व आहे. नारायण हे परम ज्योती आहे; नारायण हे परम आत्मा आहे. या जगामध्ये जे काही दिसते किंवा ऐकू येते, त्या सर्वाला नारायण अंतर्बाह्य व्यापून स्थित आहे."

संस्कृत व्याकरणामध्ये, विशेष नामांचा अर्थ दोन प्रकारे लावला जाऊ शकतो — एकतर निश्चित नाव (रूढी) म्हणून किंवा त्यांच्या धातुमूलक व्युत्पत्तीच्या अर्थाने (यौग). शैव विद्वान असा युक्तिवाद करतात की, सर्वोच्च वेदान्तिक संदर्भांमध्ये "नारायण" सारखे शब्द विशिष्ट चक्र आणि शंख धारण करणाऱ्या देवतेचे नाव नसून, परम चेतनेच्या गुणांचे वर्णन करतात.

"नार" म्हणजे सर्व जीवात्म्यांचा/सर्व अस्तित्वांचा समूह आणि "अयन" म्हणजे विश्रांतीचे स्थान किंवा आश्रय.

म्हणून "नारायण" याचा शब्दशः अर्थ होतो — "सर्व जीवांचे अंतिम आश्रयस्थान." प्रलयकाळामध्ये संपूर्ण विश्वाचे अंतिम विश्रांतीस्थान कोण आहे? श्वेताश्वतर उपनिषद स्पष्टपणे सांगते की प्रलयाच्या वेळी केवळ शिवच परम आधाररूपाने अस्तित्वात असतो. त्यामुळे येथे "नारायण" हा सर्वव्यापी आणि विश्रांतीस्वरूप असलेल्या भगवान शिवाचे विशेषण आहे, भगवान विष्णूचे नव्हे.

नारायण सूक्त हे स्वतंत्रपणे अस्तित्वात नाही; ते व्यापक महा-नारायण उपनिषदाचा एक भाग आहे. त्याच ग्रंथामध्ये काही विभागांनंतर, उपनिषद स्पष्टपणे या परम तत्त्वाची ओळख शिवासाठी विशेषतः राखून ठेवलेल्या नावांनी करते:

"ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः ॥" (महा-नारायण उपनिषद १२.१)

हा मंत्र परम ब्रह्माचे वर्णन विरूपाक्ष (त्रिनेत्रधारी) आणि कृष्णपिङ्गलम् (काळसर व तांबूस वर्णाचा तपस्वी) असे करतो. ही शारीरिक वैशिष्ट्ये केवळ भगवान शिवाशी संबंधित आहेत. त्यामुळे स्वतः ग्रंथच स्पष्ट करतो की, या विशिष्ट उपनिषदामध्ये सर्वव्यापी "नारायण" हे महादेवाशी अभिन्न आहेत.

८. प्रश्नांच्या व्याप्तीच्या युक्तिवादाला उत्तर:

हरी-परतत्त्व-विमर्श असा युक्तिवाद करतो की शैव पुराणे विश्वाच्या स्वरूपाबद्दल आणि परमेश्वराच्या स्वरूपाबद्दल प्रश्नांनी प्रारंभ होत नाहीत, त्यामुळे ती तार्किकदृष्ट्या तामसिक आहेत. परंतु आपण शिव पुराणाच्या पहिल्या चार ओळींकडे पाहूया:

१. हे महान बुद्धिमत्तेचे सूत, हे माझ्या प्रभो, हे सर्व तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतांचे ज्ञाता, कृपया मला पुराणांचे सार विस्ताराने कथन करा.

२. सदाचार, उत्तम भक्ती आणि विवेकाची शक्ती कशी विकसित होते? सज्जन पुरुषांमध्ये असलेले नीच भाव कसे दूर केले जातात?

३. या भयंकर कलियुगामध्ये सर्व जीव जवळजवळ असुरस्वभावाचे झाले आहेत. त्यावर प्रभावी उपाय करण्याची पद्धत कोणती आहे?

४. आता मला त्या सर्वोत्तम साधनाबद्दल सांगा, ज्यामुळे सर्वात परिपूर्ण कल्याण प्राप्त होते, जे सर्व पवित्र मार्गांमध्ये सर्वात पवित्र आहे.

अगदी वायु पुराणसुद्धा विश्वाच्या व्यापक स्वरूपाशी संबंधित प्रश्नाने प्रारंभ होते आणि पहिल्या श्लोकामध्ये विष्णूचे अंश असलेल्या नर आणि नारायण या दोघांचाही उल्लेख केला जातो.

वायु पुराणाच्या श्लोक ६ मध्ये म्हटले आहे:

२-६. पुराणे, आख्यायिका इत्यादींबद्दल अधिक जाणून घेण्याची इच्छा असलेला मी, जगाचा निर्माता, सर्वज्ञ, अजिंक्य, भूत, वर्तमान आणि भविष्य यांचा श्रेष्ठ स्वामी असलेल्या भगवान ब्रह्माचा आश्रय घेतो. भगवान ब्रह्मा, जे संपूर्ण विश्वाचे स्वामी आहेत आणि ज्यांच्यामध्ये चार दैवी श्रेष्ठ गुण स्वाभाविकपणे विद्यमान आहेत — अतुलनीय ज्ञान, वैराग्य, सर्वोच्च सत्ता आणि धर्म. भगवान ब्रह्मा, जे प्रकट आणि अप्रकट अशा सर्व भूतमात्रांना सदैव पाहतात, जी विश्वाच्या लयकाळी क्रियांचा अंत झाल्यावर त्यांच्यामध्येच पुन्हा प्रवेश करतात. भगवान ब्रह्मा, जे जगाचे निर्माता आहेत, जगाच्या तत्त्वाचे ज्ञाता आहेत, सिद्धांतांचे ज्ञाता आहेत, योगाचा आश्रय घेऊन चर आणि अचर अशा सर्व जीवांची निर्मिती करणारे आहेत. ते अजन्मा प्रभू आहेत, सर्वांचे निर्माता आहेत, चेतनास्वरूप प्रभू आहेत आणि जगाचे वैश्विक साक्षी आहेत.

९. धर्मशास्त्रांमध्ये शिवाची सर्वोच्चता

शिव मनुस्मृतीमध्ये नाहीत या खोट्या दाव्यामुळे, हरी-परतत्त्व-विमर्श यांनी शिव धर्मशास्त्र साहित्यात अनुपस्थित असल्याचा आरोप केला आहे. परंतु मनुस्मृतीमध्ये त्यांचा अभाव हा केवळ एक स्वतंत्र उदाहरण आहे आणि तो व्यापक धर्मशास्त्रांचे प्रतिनिधित्व करत नाही, कारण व्यापक धर्मशास्त्रांमध्ये शिवाची सर्वोच्चता समर्थित केली आहे:

त्र्यम्बकसमो नास्ति देव देव घृणानिधिः । प्रसादशीलः प्रीतश्च तथा पुत्रधनप्रदः ।।

तस्मात्सर्वं परित्यज्य त्र्यम्बकं तमुमापतिम् । त्रियम्बकेण मन्त्रेण पूजयेत्सुसमाहितः ।।

सर्वावस्थां गतो वाऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । ध्यात्वा शिवं कृतार्थःस्यात्सरुद्रश्च भवेच्छनैः ।।

सर्व देवतांमध्ये भगवान त्र्यम्बक यांच्यासमान कोणीही नाही, जे करुणेचा महासागर (करुणावतार) आहेत. ते वरदान देणारे आणि संपत्ती व संतती प्रदान करणारे आहेत.

म्हणून इतर सर्व काही सोडून, मन अत्यंत एकाग्र करून, उमापती भगवान त्र्यम्बकांची त्र्यम्बक मंत्राने पूजा करावी.

जो कोणी अत्यंत नीच अवस्थेला पोहोचलेला असेल किंवा महान पापांनी भारलेला असेल, तोसुद्धा शिवांचे ध्यान केल्याने परम आनंद प्राप्त करेल, अंतिम सिद्धी प्राप्त करेल आणि हळूहळू स्वतः रुद्रासमान होईल.

लौगाक्षी स्मृती, खंड ६

भगवान मार्कण्डेय मार्कण्डेय स्मृतीमध्ये म्हणतात:

फलानि सर्वपापौघवारकाणि चिरन्तनैः ।

शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।।

या मार्गांची फळे प्राचीन काळापासून सर्व पापसमूहांचा नाश करणारी आहेत. शैव, पाशुपत, शाक्त, सौर आणि वैनायक...

वैष्णवं चेति भिन्नानि दर्शनानि षडङ्गवच ।

तसेच वैष्णव — ही सहा भिन्न तत्त्वज्ञान प्रणाली (दर्शने) आहेत. देवतांच्या भिन्नतेमुळे त्यांना वेगळे म्हटले जाते, परंतु दैवी तत्त्व केवळ एकच आहे: महेश्वर.

शिवो नारायणो ब्रह्मा सूर्यः सोमोऽनिलोऽनलः ।

भैरवस्कन्दविघ्नेशाः लोकेशाश्च नवग्रहाः ।।

तो शिव आहे, नारायण आहे, ब्रह्मा आहे, सूर्य आहे, सोम आहे, अनिल (वायू) आहे आणि अनल (अग्नी) आहे. तो भैरव आहे, स्कंद आहे, विघ्नेश (गणेश) आहे, लोकपाल आहेत आणि नवग्रह आहेत.

भुवनानि तथा (देवी राधा) लक्ष्मी सरस्वती ।

दुर्गा स्वाहा स्वधा देवी शचीन्द्राणी महेश्वरी ।।

तो विश्वे आहेत, तसेच (देवी राधा), लक्ष्मी आणि सरस्वती आहेत. तो दुर्गा आहे, स्वाहा आहे, स्वधा आहे, देवी शचीन्द्राणी (इंद्राणी) आहे आणि महेश्वरी आहे.

सत्यं ज्ञानमनन्तं च कः किं यत्तन्महच्छिवम् ।

स्त्रीपुंसादिविभेदेन सर्वे शब्दा ममैव हि ।

तो सत्य आहे, ज्ञान आहे आणि अनंत आहे; ते महान शिव यांच्याव्यतिरिक्त आणखी काय आहे? स्त्री, पुरुष इत्यादी भेदांद्वारे सर्व शब्द माझेच निर्देश करणारे आहेत.

......वाचका एव व्यवहारेषु ते परम् ।

निर्दिष्टा एव तेनैव तत्संकेतमहत्वतः ।।

ते केवळ व्यवहारामध्ये वापरली जाणारी नामनिर्देशने आहेत. त्यांच्या संकेताच्या महानतेमुळे ते त्याच परम तत्त्वाने निश्चित केलेले आहेत.

भिन्नभिन्नतया भान्ति तन्मायापरिकल्पनात् ।

विचार्यमाणे ते सर्वे सूक्ष्मदृष्ट्या श्रु...... ।।

त्याच्या मायेच्या कल्पनेमुळे ते वेगवेगळे आणि भिन्न दिसतात. श्रुतीनुसार सूक्ष्म दृष्टीने विचार केल्यावर...

......वाचका एव न तु तत्तन्निरूपकाः ।

एकस्य शंकरस्यास्य पूजनात्सर्वनाकिनाम् ।।

ते केवळ त्या तत्त्वाचे व्यक्त करणारे नाम आहेत, परंतु स्वतः त्या परम सत्याचे पूर्ण निरूपण करणारे नाहीत. या एकमेव भगवान शंकरांच्या पूजेने सर्व स्वर्गवासी देवतांची पूजा झाल्यासारखी होते.

वैष्णव ब्रिहद् पराशर होरा शास्त्राचा उल्लेख करतात, परंतु पराशर पराशर स्मृती, अध्याय ११, श्लोक ८४ मध्ये म्हणतात की नारायण सूक्ताची ओळख पराशरांनी शिवाशी केली आहे, विष्णूशी नव्हे:

शिखा तस्य तु रुद्रस्योत्तरनारायणं द्विजः ।

शिरः पुरुषसूक्तं च शिवसङ्कल्पकं च हृत् ॥१४७॥

हे द्विज (ब्राह्मण), त्या रुद्राची शिखा (केशांचा अग्रभाग) उत्तर-नारायण सूक्त आहे; त्यांचे मस्तक पुरुषसूक्त आहे आणि त्यांचे हृदय शिवसंकल्प सूक्त आहे.

कवचं चाप्रतिरथं नेत्रं विभ्राट् बृहत्पिबन् ।

शतरुद्रीयमन्त्रेण देवस्यास्त्रं प्रकल्पयेत् ॥१४८॥

त्यांचे कवच (संरक्षण करणारे आवरण) अप्रतिरथ सूक्त आहे, त्यांचे नेत्र विभ्राट् आणि बृहत्पिबन् सूक्त आहेत, आणि शतरुद्रीय (श्री रुद्रम) मंत्राने त्या देवतेचे अस्त्र कल्पित करावे.

पञ्चाङ्गानि स्मरेदष्टप्रणवं च जपेद्विजः ।

उद्धृत्य प्रणवेशं विकिरिद्रं विमर्जयेत् ॥१४९॥

द्विज साधकाने या पाच अंगांचे (पञ्चांग न्यासाचे) स्मरण करावे आणि आठ प्रणवांचा (ॐकारांचा) जप करावा. प्रणवेशाला उन्नत करून, विकिरिद्र मंत्राने विसर्जन करावे.

॥ ॐ नमः शिवाय ॥

शिवाय परमं धाम, शिवाय परमा गतिः ।
शिवाय परमं शान्तिः, शिवाय परमो जयः ॥

मराठी अर्थ (शब्दशः):

शिव हेच परम धाम आहे, शिव हेच परम गती (अंतिम प्राप्ती) आहेत ।
शिव हेच परम शांती आहेत, शिव हेच परम विजय आहेत ॥